

200 GODINA ŽIDOVA U ZAGREBU

Zagreb
1988

Urednički odbor

prof. Mirko Mirković, dr Eta Najfeld, dr Andreja Preger
i Branko Polić

Izdavač

Jevrejska općina Zagreb
Savez jevrejskih općina Jugoslavije

Za izdavača

Slavko Goldstein

Tehnički urednik

Alfred Pal

Lektor

Zlata Dujmić

Realizacija

»Zagrepcanka«, Zagreb, 1988

Naklada

700 primjeraka

200 GODINA ŽIDOVA U ZAGREBU

Referati i govori
sa proslave 180-godišnjice Jevrejske općine Zagreb
(6-9. XI. 1987)

Zagreb 1988

PROGRAM PROSLAVE

u povodu 180 godina Jevrejske općine Zagreb i 200 godina od prvih
naseljavanja Židova u Zagrebu

Četvrtak 6. studenoga 1986.

- 11.00 Konferencija za štampu i RTV
Vijećnica Jevrejske općine, Palmotićeva 16
19.30 G. Verdi: NABUCCO,
prigodna izvedba u Hrvatskom narodnom kazalištu

Petak 7. studenoga 1986.

- 16.30 Svečana sjednica Vijeća Jevrejske općine Zagreb
18.00 Erev Šabat — svečana služba,
vodi Cadik Danon, rabin Jugoslavije, u sinagogi, Palmotićeva 16
19.30 Prof. dr Mirjana Gross:
ŽIDOVI U HABSBURŠKOJ MONARHIJI U 19. STOLJEĆU
velika dvorana Jevrejske općine

Subota 8. studenoga 1986.

- 9.00 Koordinacioni odbor ženskih sekcija Jevrejskih općina Jugoslavije,
velika dvorana Jevrejske općine
12.00 Otvorenje biblioteke Jevrejske općine
16.00 Posjet Domu »Lavoslav Švarc«
20.00 Akademija u Hrvatskom glazbenom zavodu

Nedjelja 9. studenoga 1986.

- 10.00 Otkrivanje spomen-obilježja
u Praškoj ulici 7 na mjestu srušene sinagoge
11.00 Komemoracija palim borcima i žrtvama fašizma Jevrejske općine
Zagreb
velika dvorana Jevrejske općine

Stojan de Prato
TOK PROSLAVE
JUBIJELA ZAGREBAČKE OPĆINE

Proslavi je uz brojno zagrebačko općinstvo prisustvovalo oko 200 gostiju iz gotovo svih jugoslavenskih jevrejskih općina, te tridesetak gostiju iz inozemstva. Službeno je proslava započela 6. XI u 19,30 sati svečanom izvedbom Verdijeve opere »Nabucco« u Hrvatskome narodnom kazalištu. Slavljenici, prijatelji, gosti i uzvanici do posljednjeg su mjesta ispunili gledalište. Branko Polić, predsjednik Kulturno-prosvjetne sekcije Jevrejske općine Zagreb, prije samog početka predstave podsjetio je na plejadu istaknutih Jevreja – dramskih umjetnika, glazbenika, kompozitora, pisaca, dirigenata i pjevača, koji su nastupali ili čija su djela izvedena pod krovom HNK.

Izvedbom »Nabucca«, koju je režirao Petar Selem, dirigirao je Aleksandar Kowalski. Osjećao se poseban trud svih izvođača da izvedba bude na umjetničkom nivou kakav odgovara svečanoj prigodi. Publika je oduševljeno pozdravila izvedbu. Tako je naša proslava počela u izuzetnoj atmosferi slavnog umjetničkog djela, koje govori o davnim patnjama i nadanjima židovskog naroda.

Zagrebačka štampa, radio i televizija posvetili su proslavi znatnu pažnju. U četvrtak 6. XI održana je u vijećnici Općine konferencija za štampu, kojoj je prisustvovalo dvadesetak novinara, među ostalima predstavnicima TANJUG-a, »Vjesnika«, »Večernjeg lista«, »Borbe«, »Danasa«, Radija i Televizije Zagreb, ljubljanskog »Dela«, te katoličkih i pravoslavnih vjerskih listova. Interes novinara bio je vrlo velik, što su pokazala njihova brojna pitanja.

U petak 7. XI u 11 sati potpredsjednik Skupštine grada Zagreba Maksimilijan Bosnar priredio je prijem za delegaciju Jevrejske općine Zagreb i Saveza jevrejskih općina Jugoslavije. U razgovoru je istaknuta obostrana želja da se uspostavi življa suradnja između raznih ustanova grada Zagreba i Jevrejske općine Zagreb.

Predsjednik Jevrejske općine Slavko Goldstein upoznao je domaćina s djelatnošću zagrebačke Općine, a potpredsjednici Saveza jevrejskih općina Jugoslavije ing. Mošić i Brandeis govorili su o aktivnostima Saveza, dok je rabin Cadik Danon izvijestio o vjerskome životu jugoslavenskih Jevreja. U razgovoru je sudjelovao i Božo Rudež, predsjednik Komisije za odnose s vjerskim zajednicama grada Zagreba.

U petak 7. XI u 16,30 sati započela je svečana sjednica Općinskog vijeća. Pred prepunom dvoranom na prvome katu Općine predsjednik Slavko Goldstein pozdravio je goste, a zatim je potpredsjednik Općine Mihajlo Montiljo podijelio 14 megila-zahvalnica zaslužnim članovima: Mišku Begoviću, dru Otu Centneru, prof. dru Edvinu Ferberu, Elzi Grin, dru Žarku Haasu, Suzani Jelinek-Majder, ing. Ašeru Kabilju, dru Dragutinu Konu, Hilelu Livniju, dru Đuri Obersohnu, dr Joli Obersohn, Zlati Rudolf, Valeriji Singer, Dezideru Šternu i Vjeri Švarc. Slavljenike su zatim pozdravili u ime SJOJ potpredsjednik Ivan Brandeis a u ime Svjetskog i Evropskog židovskog kongresa pomoćnik direktora njegova londonskog ureda Michael May.

Skup su zatim pozdravili rabin Asher Austrin, direktor bečkog ureda American Joint Jewish Appeal; Jichak Arci, predsjednik Egzekutive muzeja Bejt ha-Tfucot, poslanik u Knesetu i član gradske uprave Tel Aviva; Frida Menco, predsjednica Saveza liberalnih židovskih općina Nizozemske, u ime Svjetskoga savjeta židovskih žena; Arnošt Neufeld, potpredsjednik Saveza židovskih općina Češke i Moravske; Ilona Seifert, generalni sekretar Generalnog savjeta Židova u Mađarskoj; Hilel Livni, jedan od vodećih prijeratnih aktivista zagrebačkog Ha-šomer ha-caira i ujedno jedan od osnivača kibuca Šaar ha-amakim; dr Branko Grossman, predstavnik Hitahdut olej Jugoslavija i predsjednik njegova Muzejskog odbora, koji je predložio da se pokrene akcija za sadenje spomen-gaja u Izraelu, čijih bi 10 tisuća stabala podsjećalo na 10 tisuća zagrebačkih Židova ubijenih u holokaustu.

Govorio je zatim na jidišu Maurycy Kajler, potpredsjednik Kulturno-društvene organizacije Židova u Poljskoj. Bencijon Fišler, upravnik Odsjeka za nauk hebrejskoga jezika u dijaspori, te jedan od voditelja Brit Ivrti Olamit, pročitao je pismo gradonačelnika Jeruzalema Teddyja Kolleka kojim on pozdravlja zagrebačku proslavu i želi Jevrejskoj općini dug i plodonosan život, te je predsjedniku Goldsteinu predao i Medalju Jeruzalema.

U pozdravima su se zatim izredali predsjednik skopske Općine Binjamin Samokovlija, predsjednik riječke Općine Josip Engel, predsjednik beogradske Općine Stevan Levi, predsjednik subotičke Općine Ivan Vajcenfeld, potpredsjednik novosadske Općine ing. Pavle Šosberger, te predsjednik Jevrejske općine Sarajeva Isak Levi.

Svečano bogoslužje za Erev šabat predvodio je rabin Cadik Danon pred prepunom dvoranom.

Nakon završetka službe Bencijon Fišler predao je rabinu Danonu Medalju židovskog obrazovatelja, koja se dobiva za dugogodišnji uspješan rad na širenju znanja o židovskoj tradiciji.

Nakon službe u svim je prostorijama u prizemlju Općine priredena zakuska koju su pripremile članice Ženske sekcije.

U 20 sati iste večeri ugledna povjesničarka prof. dr Mirjana Gross održala je predavanje o temi »Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću«.

Narednog dana ujutro (subota 8. XI) započela je godišnja sjednica Koordinacionog odbora ženskih jevrejskih sekcija Jugoslavije, o čemu posebno izvještavam. Istoga dana u 12 sati otvorena je novouređena biblioteka Jevrejske općine Zagreb. Na sređivanju bibliotečnog fonda i uređenju knjižnice više su mjeseci samoprijegorno radili Bjanka Auslender, Mira Altarac-Hadžiristić, Verica Auslender-Ujević i Tvrtko Ujević.

Knjižnicu je otvorila Mira Altarac-Hadžiristić; ona je posebno upozorila na biblioteku dra Lavoslava Šika, koja je za rata sačuvana u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, a danas se oko 7000 svezaka njezina judaističkog dijela čuva u Općini, kao zaštićeni spomenik kulture.

U 13 je sati za goste priredjen ručak u prostorijama Općine, a u 16 sati uslijedio je posjet Domu »Lavoslav Švarc« na Bukovačkoj cesti.

O proslavi i otvorenju knjižnice izvijestio je Dnevnik Zagrebačke televizije. U višeminutnom prilogu posebno je bilo riječi o raritetima iz Šikove biblioteke.

U 20 sati započela je u Hrvatskom glazbenom zavodu izvođenjem državne himne svečana akademija koja je bila centralni događaj proslave. Okupilo se oko 600 uzvanika, članova, gostiju i prijatelja, tako da su i mala dvorana i galerija morale biti otvorene za publiku.

Akademiju je otvorio potpredsjednik zagrebačke Općine Srđan Matić. Pozdravio je dra Anđelka Runjića, predsjednika Sabora SR Hrvatske, Maksimilijana Bosnara, potpredsjednika Skupštine grada Zagreba, Božidara Gagru, predsjednika Republičkoga komiteta za prosvjetu i kulturu, Marijana Radmilovića, člana predsjedništva RK SSRNH, Zdenka Svetea i Peru Pletikosu, predsjednika i potpredsjednika Komisije za odnose s vjerskim zajednicama SR Hrvatske, Božu Rudeža, predsjednika Komisije za odnose s vjerskim zajednicama grada Zagreba, akademika dra Andru Mohorovičića, potpredsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, ing. Zlatka Barilu, predsjednika Skupštine općine Bjelovar, pa predstavnika zagrebačkog Nadbiskupskog stola i direktora »Glasa koncila« dra Josipa Ladiku, mitropolita zagrebačkog dra Jovana Pavlovića, predstavnika Islamske vjerske zajednice u Zagrebu Salima Šabića. Nakon toga pozdravio je Jamesa W. Swiharta Jr., generalnog konzula USA, Kamila Schwartza, generalnog konzula Republike Austrije, Beata Junkera, generalnog konzula Švicarske konfederacije, dra Milana Arka, počasnoga generalnog konzula Kraljevine Danske, Renéa Ružinskog, počasnoga generalnog konzula Kraljevine Norveške, prof. Leopolda Melichara, direktora Austrijskoga kulturnog instituta u Zagrebu, a zatim poimenično sve predstavnike međunarodnih jevrejskih organizacija, Saveza jevrejskih općina Jugoslavije i svih jugoslavenskih jevrejskih općina, članove Jevrejske općine Zagreb i sve ostale goste i prijatelje. Srđan Matić dao je zatim riječ prof. dru Anđelku Runjiću, predsjedniku Sabora, koji je pozdravio skup u ime državnih organa i društveno-političkih organiza-

cija SR Hrvatske. Biranim riječima, vrlo toplo i nekonvencionalno, dr Runjić je govorio o potrebi zajedničkog življenja i sudjelovanja u razvoju, o toleranciji i o međusobnom razumijevanju.

U ime grada Zagreba govorio je Maksimilijan Bosnar, istakavši posebno doprinos Židova, i zajednice i pojedinaca, znanstvenom, kulturnom, privrednom i sveukupnom razvoju Zagreba.

U ime međunarodnih židovskih organizacija skup je pozdravio Michael May, a u ime SJOJ ing. Aleksandar Mošić.

Glavni referat, pod naslovom »200 godina zagrebačke židovske zajednice«, podnio je Slavko Goldstein, predsjednik Jevrejske općine Zagreb. U 30-minutnom izlaganju Goldstein je sažeto i zanimljivo evocirao ključna zbivanja u povijesti zagrebačkih Židova.

Pošto je govorio o tragediji zagrebačkih Židova u drugom svjetskom ratu, Goldstein je završio uvjerenjem da i tako okrnjena Jevrejska općina Zagreba, koja broji svega nešto više od 1000 članova, još uvijek može mnogo pružiti Zagrebu, Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao što Zagreb, Hrvatska i Jugoslavija još mnogo mogu pružiti našem Židovstvu. Te završne riječi publika je burno pozdravila.

Svečana je akademija zatim nastavljena koncertnim programom. Trio Bjelinski, u sastavu Ljerka Bjelinski na klaviru, Maja Gerbovec na violini i Snježana Rucner na violončelu, izveo je »Klavirski trio« Bruna Bjelinskog, a zatim je Andreja Preger odsvirao drugi stavak Sonate za klavir Roberta Herzla. Mješoviti pjevački zbor »Moše Pijade« pod dirigentskim vodstvom Emila Cossetta izveo je zatim djelo Oskara Danona »S Titom, za Tobom ...« te »Partizanenlid«, pjesmu židovskih partizana iz Litve, aškenasku narodnu »Šluf main kind«, sefardsku romansu »Adios, Granada«, pa zatim »Erev šel šošanim«, kantatu »Last Words of David« Randalla Thompsona, »Mašpil gein« Shemija Vinavera i »Psalam 150« Luisa Lewandowskog.

Nakon akademije Maksimilijan Bosnar priredio je u prostorijama Hrvatskog glazbenog zavoda kraći prijem za strane goste.

U drugom TV-Dnevniku, koji je krenuo dok je akademija još bila u toku, Zagrebačka je televizija prikazala kraći prilog o tom događaju, a sutradan su o otvaranju knjižnice i svečanoj akademiji izvijestili »Vjesnik« i »Večernji list«.

U nedjelju 9. XI u 10 sati okupili smo se u Praškoj ulici 7, na mjestu gdje je stajala velika sinagoga Židovske općine Zagreb od godine 1867. do oktobra 1941. kad je po naredbi ustaša srušena sa zemljom. Pred oko 150 članova Općine i gostiju potpredsjednik Općine Mihajlo Montiljo podsjetio je na vrijeme kad je sinagoga srušena i na činjenicu da je od 12.000 prijeratnih zagrebačkih Židova oslobođenje dočekalo tek njih dvije tisuće. No zagrebačko je Židovstvo dalo više od tisuću boraca NOB-a, a među njima i pet narodnih heroja. Spomen-ploču na hebrejskom i na hrvatskom jeziku, s obrisom sinagoge, u likovnom rješenju Alfreda Pala, otkrio je zatim, pred televizijskim kamerama, rabin Cadik Danon.

U 11 sati, pred ponovo prepunom dvoranom Općine, započela je komemoracija palim borcima i žrtvama fašizma iz članstva Jevrejske općine Zagreb. U referatu, koji je obilovao vrijednim mislima, potpredsjednik Općine Srđan Matić govorio je o kolektivnom sjećanju kao jednom od temeljnih obilježja judaizma i najjačoj sponi što nas veže s dijelovima našega naroda razbacanim među narodima svijeta. Ukratko je opisao razvoj »konačnog rješenja židovskog pitanja« u Zagrebu i u NDH.

»Nisu samo Židovi bili žrtve, no svi su Židovi bili žrtve!« – istakao je Matić i dodao da su tih mračnih godina uši svijeta ostale gluhe na vapaje Židova za pomoć. A danas, samo četrdesetak godina nakon katastrofe, ponovo smo svjedocima mjestimičnog porasta antisemitizma, bilo otvorenog bilo pod »suvremenom« maskom anticionizma. Obveza je nas, koji smo preživjeli, da nosimo to sjećanje kao krik »le olam lo!« – da se nikad ne ponovi!

Komemoraciju je završio rabin Cadik Danon molitvom za žrtve holokausta.

Nakon komemoracije tročlana delegacija, koju su činili Dezider Štern u ime Općine, dr Branko Grosman u ime gostiju iz inozemstva, te predmolitelj Dragan Papo, koji je obavio vjerski obred, otišla je na Mirogoj, gdje je pred spomenik židovskim žrtvama fašizma položila vijenac. Poslije ručka, koji je ponovo priređen u općinskim prostorijama, gosti su se počeli razilaziti svojim domovima.

Poslije proslave neki su se listovi, kao i Radio-Zagreb, opsežnijim člancima ponovo osvrnuli na taj događaj. Tako je Inoslav Bešker u »Vjesniku« od ponedjeljka 10. XI istakao da, više od novopostavljene spomen-ploče, na tragičnu i sramotnu sudbinu sinagoge podsjeća prazan prostor u Praškoj ulici 7, pretvoren u smetlište u najstrožem centru grada, te da bi nepravdu trebalo ispraviti, bilo tako da se stara sinagoga potpuno rekonstruira, bilo da se podigne memorijalni objekt kakav Jevrejska općina Zagreb predlaže. Istoga dana u tjedniku »Danas« izišao je članak Slavka Goldsteina o počecima židovske zajednice u Zagrebu, a u petak 14. XI dvotjednik »Start« objavio je na četiri stranice opširan intervju s predsjednikom Goldsteinom.

Uzvanici i gosti na svečanoj akademiji u Glazbenom zavodu 8. XI 1986. Slijeva nadesno: dr Branko Grosman, Hitahdut olej, Jugoslavja, Izrael; ing. Aleksandar Mošić, zamjenik predsjednika Saveza jevrejskih općina Jugoslavije; Michael May, Svjetski jevrejski kongres, London; Frieda Mencö, Međunarodni savjet jevrejskih žena, Amsterdam; rabin Asher Ostrin, American Jewish Joint Distribution Committee, Beč; Zdenko Svete sa suprugom, predsjednik komisije Sabora SRH za odnose s vjerskim zajednicama, i Hilel Livni, Kibuc Šaar ha-amakim, Izrael.

Dr Anđelko Runjić
predsjednik Sabora SR Hrvatske

POZDRAVNI GOVOR

*na svečanoj akademiji u
 Hrvatskom glazbenom zavodu 8. XI 1986.*

Drugarice i drugovi, dame i gospodo, učinili ste mi veliku radost pozivom da prisustvujem vašoj svečanosti u povodu 200-godišnjice židovske zajednice u Zagrebu i 180-godišnjice Jevrejske općine Zagreb. Primio sam taj poziv s ljubavlju uvjeren da čovjeka, vašeg sugrađanina i druga, da se treba koristiti svakom prigodom da se govori o slobodi, razumijevanju, toleranciji i strpljivosti, da se podsjeća na goleme žrtve koje smo dali na našem putu, ali i na velike i divne trenutke našeg zajedništva i ljudske solidarnosti. A koliko je toga u stoljećima iza nas! Koliko stane u dva stoljeća nove povijesti ovoga našeg i šireg prostora, i koliko se te godine utemeljuju u vremenu prije! Povijest kao zbilja koja nadvisuje svaku osobnu prisutnost, povijest kao svijest oslobođenja, kao humanizacija svijeta. Koliko nam još treba do one radosti u kojoj je svijet domovina svih ljudi, svakog čovjeka... I ovdje, u ovoj zemlji, u ovom gradu, jedna je povijesna linija, jedan dio goleme stvarnosti svijeta tekao prema novom obzorju. O tome bih mogao govoriti dugo. Podsjećam samo da smo se kroz krvave kvadrante uništenja, kroz patnju u otporu probijali u svaki novi dan, u svaku novu godinu. Prevaliti duboke ponore zatiranja i mržnju uništenja može samo najdublja ljudska snaga koja vjeruje i zato ostvaruje novi svijet. Borili smo se za slobodu i toliko dali u ljudskoj stvari, u krvi i mesu, u patnji, da je ta sloboda određujuća svima, da je nedjeljiva. Došao sam da vam izrazim zahvalnost i poštovanje za sve što ste dali u našoj zajedničkoj borbi, za sve u našem napredovanju, u našem probijanju na socijalističke civilizacijske uzvisine, koje će – uvjeren sam – za sva vremena razoriti tamnice nejednakosti. Mi živimo u vremenu nove Titove slobode, u vremenu onog bića naše društvene zajednice koje izranja iz duboke potrebe svih ljudi da žive u ravnopravnosti i razumijevanju.

Pridružujući se i osobno brojnim čestitkama u povodu vaših izuzetnih obljetnica, izražavam uvjerenje i nadu da mi možemo ponosno i sa sigurnošću gledati u svoju zajedničku budućnost. Stoljetne pouke ukazuju na potrebu zajedništva, bliskosti, jednakosti, razumijevanja, u zajedničkom životu našega grada, naše Socijalističke Republike Hrvatske, naše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Još jednom, najsrdačnije čestitke i najbolje želje za napredak vaše zajednice u našoj zajedničkoj samoupravnoj socijalističkoj domovini. Živjeli!

Maksimilijan Bosnar

potpredsjednik Skupštine grada Zagreba

POZDRAVNI GOVOR

na svečanoj akademiji u

Hrvatskom glazbenom zavodu 8. XI 1986.

Drugarice i drugovi, dame i gospodo, poštovani uzvanici! Pripalo mi je zadovoljstvo i čast da u ime grada Zagreba, njegove Skupštine i svih Zagrepčana pozdravim sudionike svečane akademije u povodu 180-godišnjice Jevrejske općine Zagreb. Pozdravljam i sve uvažene goste iz cijele Jugoslavije i inozemstva.

S ponosom ističemo da je u proteklih 200 godina židovska zajednica vrijedan sastavni dio našega grada. Svi mi, naročito stariji Zagrepčani, još se živo sjećamo što su židovska zajednica i njezini članovi značili za naš grad prije drugoga svjetskog rata. Sada čitamo da je zagrebačka Židovska općina brojila 11.000 članova uoči rata, dakle oko 6 posto stanovništva tadašnjeg Zagreba.

Međutim, doprinos te zajednice u životu Zagreba bio je mnogo veći i vredniji nego što to govori brojka od 6 posto.

Židovi su u Zagrebu bili ne samo među vodećim privrednicima, što je tradicionalno židovsko zanimanje, već i među najistaknutijim liječnicima, arhitektima, sveučilišnim profesorima, znanstvenicima i umjetnicima.

S posebnim zadovoljstvom želim naglasiti da su zagrebački Židovi u velikom broju sudjelovali u naprednom pokretu već prije rata, te su mnogi pripadali Komunističkoj partiji i SKOJ-u. Žalosna je činjenica da je zločinački fašizam u Zagrebu, kao u cijeloj našoj zemlji i Evropi, godine 1941. nasilno prekinuo taj bujni život židovske zajednice. Više od 8000 zagrebačkih Židova ubijeno je po koncentracionim logorima ili je palo u borbi protiv fašizma. Uvijek ćemo ih se sjećati s tugom i poštovanjem. Nikada nećemo zaboraviti da je na onom stravičnom prvom plakatu o strijeljanim taocima 9. srpnja 1941. među deset strije-

ljanih revolucionara u Zagrebu, zajedno s Adžijom, Pricom i Keršovanim, bilo i šest naših židovskih sugrađana-revolucionara. S ponosom se prisjećamo da je zagrebačka židovska zajednica dala i petoricu revolucionara – narodnih heroja.

Židovska zajednica Zagreba, iako okrnjena, nakon pobjede narodne revolucije u slobodnom gradu, zajedno sa svojim sugrađanima s velikim entuzijazmom pristupa obnovi i izgradnji porušene i opustošene domovine. Židovi u slobodnoj socijalističkoj Jugoslaviji uživaju punu ravnopravnost, što su je izvojevali u borbi zajedno sa svim našim narodima i narodnostima.

Zagrebački Židovi, iako na žalost brojčano slabiji, igraju vidnu ulogu u poslijeratnoj izgradnji Zagreba, i Zagreb visoko cijeni taj njihov doprinos. S tim priznanjem, u ime Skupštine grada Zagreba, čestitam Jevrejskoj općini Zagreb njezinu obljetnicu i želim našim zagrebačkim sugrađanima židovske nacionalnosti još mnogo uspjeha i zadovoljstva u zajedničkom životu i radu u našem Zagrebu, a svim uzvanicima i gostima, koji su iz zemlje i inozemstva došli na ovu lijepu i značajnu proslavu, želim da se ugodno osjećaju u našem gradu. Hvala!

Uzvanici i gosti na svečanoj akademiji u Glazbenom zavodu 8. XI 1986. Slijeva nadesno: dr Jovan Pavlović, mitropolit zagrebački; Cadik Danon, rabin Jugoslavije, Beograd; msgr. dr Josip Ladika, direktor »Glasa koncila«, prof. pastoralne teologije na KBF, Zagreb; Srđan Matić, potpredsjednik Jevrejske općine Zagreb; mr Božo Rudež, predsjednik Komisije za odnose s vjerskim zajednicama grada Zagreba, i Maksimilijan Bosnar, potpredsjednik Skupštine grada Zagreba.

Aleksandar Mošić
potpredsjednik Saveza jevrejskih općina Jugoslavije
POZDRAVNI GOVOR
na svečanoj akademiji u
Hrvatskom glazbenom zavodu 8. XI 1986.

Dragi Zagrepčani i uvaženi gosti, u ime Saveza jevrejskih opština Jugoslavije donosim pozdrave i čestitke Jevrejskoj opštini u Zagrebu, članu-osnivaču Saveza, povodom dvestote godišnjice od novovekovnog ponovnog dolaska Jevreja u Zagreb, sto osamdesete godišnjice od službenog osnivanja Opštine, i stote godišnjice od osnivanja ženskog društva »Jelena Prister«. Prenosim i pozdrave i čestitke predsjednika Saveza, dra Lavoslava Kadelburga, koji iskreno žali što zbog bolesti nije mogao da nam se pridruži u ovim svečanim časovima, utoliko više što ga za ovu sredinu vezuju sećanja iz studentskih dana.

Zagrebačka Jevrejska opština uvek je imala velik uticaj na rad Saveza jevrejskih opština i na društvena kretanja među jugoslovenskim Jevrejima, sasvim u skladu i srazmeri sa svojim izuzetnim ljudskim potencijalom. Članovi jevrejskih opština učlanjenih u Savez tako su osećali delovanje zagrebačke Opštine. Sami Zagrepčani osećali su delovanje Opštine na poljima kulture, socijalne zaštite, omladinskih delatnosti i sporta kao svoju svakidašnjicu. Treba, međutim, uočiti da jevrejska opština u nekom mestu, pa prema tome i u Zagrebu, a posebno opština takvog kova, osim što deluje kao organizovana celina, ispoljava svoje postojanje i kroz pojedinačne delatnosti svojih članova. Bilo je ovde umetnika, književnika, lekara, pravnika, inženjera, privrednika raznih struka i delokruga rada – nekoliko hiljada vrednih ljudi koji su svoja dostignuća darivali ovom gradu, ali i preko njegovih međa i granica zemlje, kao što su iz tkiva ovog grada crpili snagu i podsticaje za svoj život i rad.

A kad su krajem tridesetih godina preko severne granice naše zemlje došle izbeglice iz zemalja zaraženih nacističkom pošasti i stigle u Zagreb, do prve velike jevrejske opštine, ostavivši smedekošuljaško

Prijem u Skupštini grada Zagreba. Slijeva nadesno: Cadik Danon, rabin Jugoslavije, Beograd; Benjamin Samokovlija, predsjednik Jevrejske općine Skopje; Božo Rudež, predsjednik Komisije za odnose s vjerskim zajednicama grada Zagreba; Slavko Goldstein, predsjednik Jevrejske općine Zagreb; Maksimilijan Bosnar, potpredsjednik Skupštine grada Zagreba; Mirko Vajcenfeld, predsjednik Jevrejske općine Subotica; Vera Dojč, potpredsjednik Jevrejske općine Zagreb i ing. Aleksandar Mošić, zamjenik predsjednika SJOJ, Beograd.

urlanje stotine kilometara za sobom i prvi put mirno spavajući bez straha od besomučnih udaraca čizmom u vrata stana, Jevrejska opština u Zagrebu imala je aktiviste koji su hteli i umeli da pomognu i da se brinu o nesrećnicima, a u prvom redu o deci, što su članice društva »Jelena Prister« činile s mnogo usrdnosti i samopregora.

Iskustvo, upornost i odanost pravoj ljudskoj etici, bile su vrline koje su povezale grupu članova Jevrejske opštine, izuzetu od najgorih progona i pravog holokausta u proleće i leto 1941, da nastave s humanitarnim radom u promenjenim, najtežim prilikama. Oni su pod još uvek nedovoljno istraženim uslovima organizovali dostavu paketa s namirnicama u jasenovački logor i uspeli da sklone i spasu grupu šticećenika zadužbine Lavoslava Švarca. Njihov rad, jedino slabašno svetlo u mračnoj olujnoj noći jevrejskih patnji pod nacističkom okupacijom i ustaškom strahovladom, svetlo koje je žmirkalo ali trajalo sve do oslobođenja Zagreba, 8. maja 1945, zaslužuje našu zahvalnost za svaki spašeni život i veću pažnju istraživača savremene istorije.

Iako desetkovana po broju članova, Jevrejska opština u Zagrebu i sada ima zapaženu ulogu u životu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, opet na osnovu svog visokog ljudskog i intelektualnog potencijala – pa dobre želje za uspehe u daljem radu nisu samo izraz srdačnosti, već mnogo više izraz uverenja o sposobnosti, znanju, umešnosti, upornosti i dobronamernosti njenih članova.

Slavko Goldstein

predsjednik Jevrejske općine Zagreb

200 GODINA

ZAGREBAČKE ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE

referat na svečanoj akademiji u

Hrvatskom glazbenom zavodu 8. XI 1986.

Ovih dana navršava se 200 godina otkako se 17-godišnji židovski mladić Jakov Stiegler iz Trebiča u Moravskoj doselio u ovaj grad. Godine 1787. zagrebačka gradska uprava izdala mu je dozvolu stalnog boravka, kasnije i dozvolu da zasnuje obitelj, i tako je Jakov Stiegler postao prvi stalno nastanjeni Židov u Zagrebu. Poput svojih sunarodnjaka, bavio se trgovinom, jedinom zvanjem koje je Židovima u Habsburškoj Monarhiji do tih vremena bilo dopušteno. Smio je trgovati samo robom koja nije bila obuhvaćena cehovskim propisima, a to je značilo poljoprivrednim proizvodima i rabljenim stvarima. Pokućario je po Jaski i okolnim selima, prodavao sve što je smio prodati i otkupljivao sve što nitko drugi nije kupovao, čak i šiške i žir. Putem svojih obiteljskih i drugih židovskih veza sve je to otpremao i prodavao nekamo daleko u Moravsku, Austriju, Njemačku, gdje god je bolje mogao prodati. U to vrijeme takva je trgovina još bila prezreno zanimanje, kojim se u duhu srednjovjekovnih nazora (»nullus christianus mercator«) malo tko želio baviti. Današnjim bismo jezikom rekli – Jakov Stiegler imao je otvoreno tržište i gotovo nikakvu konkurenciju, a bio je marljiv i poduzetan momak. Prijekim okom gledali su ga zavidni trgovci, ali seljaci kojima je obilazio pragove dobro su ga primali, jer im je u kuću donosio što nitko drugi nije i otkupljivao im što nikad nisu ni pomišljali da će moći prodati. Nakon 20 godina Jakov Stiegler je već bio dobrostojeći veletrgovac »plodinama«, zapošljavao je knjigovođu i pomoćnika i imao otkupnu filijalu u Jaski. Godine 1806. postao je prvim predsjednikom Židovske općine u Zagrebu (koja je tada brojila 75 članova). Njegova su djeca također bila trgovci i poduzetnici, njegovi daljnji potomci već su smjeli biti liječnici, graditelji, industrijalci, gradski senatori. Neki su prešli na katoličku vjeru, većina su ostali židovi. Jedan njihov rođak ugrađivao je liftove (dizala) u zagrebačke višekatnice. Tako su potomci Jakova Stieglera u doslovnom i u prenesenom smislu sudjelovali u postupnom usponu i podizanju ovoga grada iz prizemlja na sve više katove, i tim se dizalima ujedno i sami uzdizali. Onda je došla godina 1941. i sve je nasilno prekinuto: židovski dio obitelji Stiegler nestao je po koncentracionim logorima i na drugim stratištima, a nešto ih se raspršilo po cijelome svijetu. Ime »Stiegler« još susrećemo na liftovima starih zagrebačkih kuća i na mramornim pločama mirogojskog groblja.

Slavko Goldstein, predsjednik Jevrejske općine Zagreb, i Maksimilijan Bosnar, potpredsjednik Skupštine grada Zagreba

I u zagrebačkoj telefonskoj knjizi dvije adrese, na kojima jedva još nešto znaju o svojoj mogućoj vezi s lozom Jakova Stieglera, prvog predsjednika Židovske općine grada Zagreba.

I tako je u priči o potomstvu Jakova Stieglera doslovno i metaforično sadržana sudbina cijele zagrebačke židovske zajednice, kojoj je Stiegler rodonačelnik.

Najstariji tragovi o prisutnosti Židova u Zagrebu dopiru do 14. i 15. stoljeća, kada se u sudskim i posjedničkim spisima na nekoliko mjesta spominju židovski trgovci i židovske kuće. Vjerojatno je riječ o desetak židovskih obitelji koje su u Zagrebu živjele od oko 1380. do oko 1450. godine. Ne zna se odakle su došli i kamo su nestali. Za sobom nisu ostavili dublje tragove ni utjecaje. Zagreb im je vjerojatno bio samo etapa, privremeno pribježište, na vječitim lutanjima Evropom u potrazi za ljudskom trpeljivošću i za korom kruha.

Od 1460. do 1786. nema stalno nastanjenih Židova u Zagrebu. Iz bližih mađarskih županija povremeno prelaze Dravu i dolaze trgovati na sajmove u Hrvatskoj, ali često bivaju protjerivani. Godine 1729. Hrvatski sabor im zabranjuje svaki boravak na području Kraljevine Hrvatske,

Slavonije i Dalmacije. Ekonomska logika ipak čini svoje, pa na zahtjev i pod zaštitom nekih hrvatskih velikaša i gradova židovski trgovci iz Mađarske u toku 18. stoljeća sve brojnije i češće dolaze trgovati u Hrvatsku, pa i u Zagreb. Godine 1771. grof Franjo Patačić, na zahtjev kraljevske kancelarije, piše elaborat o odnosu prema Židovima u Hrvatskoj i preporučuje da im se dopusti trajno naseljavanje, jer »u prilog Židova pako valja navesti stanovište gospodarstveno«. Oni su većinom trgovci, a trgovinom napreduju sela i cvatu gradovi.

Preporuke grofa Patačića počinju se ostvarivati tek poslije »Edikta o toleranciji«, što ga je ambiciozni reformator Josip II izdao 1781. godine. Židovi u Habsburškoj Monarhiji time nisu stekli status ravnopravnih, već »terpljenih« građana: smjeli su se upisivati u sve škole, ali im i nadalje sve profesije nisu bile pristupačne. Nisu smjeli posjedovati kuće ni zemljišta, ali su se u najmljenim stanovima smjeli naseljavati po cijeloj zemlji, uz posebnu dozvolu gradskih uprava. Tako su se od 1787. počeli naseljavati i u Zagrebu. Do godine 1806. već se naselilo 20 obitelji sa 75 članova, koji su dobili dozvolu da osnuju svoju općinu. Institucija židovske općine i njezini organizacioni oblici ustalili su se već u srednjovjekovnim židovskim zajednicama u Evropi i vrlo su se malo mijenjali u toku svih tih stoljeća. Pod pojmom »židovska općina« razumijevamo zajednicu koja je kao samoupravna jedinica obuhvaćala Židove jednoga grada (i eventualno pridruženih obližnjih naselja). Namjena je općine: održavati sinagogu i njegovati vjerski život, organizirati školovanje i općenito naobrazbu djece i kulturni život odraslih, skrb za siromašne i socijalno nevoljne, briga za sahrane i groblja, zastupanje zajedničkih interesa kod državnih i gradskih vlasti, održavanje veza s ostalim židovskim općinama i organizacijama. Te je funkcije zagrebačka Židovska općina preuzela prije 180 godina i, s nešto promijenjenim redoslijedom prioriteta, ispunjava ih sve do danas.

U ono vrijeme, na početku 19. stoljeća, Zagreb je gradić s oko 7000 stanovnika, s malim početnim jezgrama još nejakog kapitalističkog poduzetništva. S ekspanzijom i konjunkturuom, koja je predstojala, mala zagrebačka židovska zajednica relativno se brzo integrirala u privredni život grada. Poduzetničke i trgovačke sposobnosti i veze, stečene kroz mnoge generacije, koje su dugo bile prezreno nužno zlo, naglo su se pretvarale u prednost. Naprotiv, integracija u kulturni i društveni život tekla je znatno teže i sporije: zagrebački Židovi još su jako dugo bili »tuđe tijelo«. Barijere su bile brojne, duboko ukorijenjene i tvrdo-korne. Najdublja je bila vjerska barijera, potkrijepljena ekskluzivnom samoizolacijom židovske vjere i cikličkim oživljavanjima srednjovjekovne kršćanske netolerancije prema Židovima. Najvidljivija je bila jezična barijera, jer sve su prve generacije zagrebačkih Židova iz svojih ranijih postojbina kao govorne jezike donosile mađarski i njemački, a to su baš u 19. stoljeću bili jezici kojima se Zagreb opirao na crti rodoljubne borbe protiv mađarizacije i germanizacije. Zatim, zakonske

barijere: sve do 1873. Židovi su u Hrvatskoj zakonski degradirani i marginalizirani, podvrgnuti raznim zabranama i posebnim nametima (na primjer, sve do 1846. plaćali su posebnu »tolerancionu taksu«). Među barijere još možemo ubrojiti prilično ukorijenjenu ksenofobiju domaćeg stanovništva, predrasude o Židovima kao varalicama, ali i unutrašnje vjersko-sektaške i druge trzavice koje su razdirale židovsku zajednicu i otežavale joj da se otvori prema društvu.

Barijere su u tijeku cijelog 19. stoljeća polagano labavile, s obje strane, ali su se ipak pokazale dugovječno otporne. Kompleks »tudega tijela« pratio je židovsku zajednicu Zagreba u razvodnjenim i promijenjenim oblicima i dobar dio 20. stoljeća, da bi sasvim nestao tek u naše vrijeme, pod mučnim dojmom tragedije u drugome svjetskom ratu.

Za zagrebačke Židove mislim da su prijelomne bile godine 1838-1840. Tih su godina zagrebački trgovci, organizirano putom svoga udruženja, zatražili izgon svih Židova iz Zagreba. Zahtjeve su popratili protužidovskim izgređima: protjerivanjem sa sajмова, premlaćivanjem pojedinaca, demoliranjem pojedinih trgovina. Zagrebačka Židovska općina obratila se molbama za zaštitu na sve službene instance. Dobila je podršku Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji je 1840. prvi put preporučio da Židovi postupno dobiju punu građansku ravnopravnost. Naglasak je, doduše, još bio na riječi »postupno«, ali se počelo bez odgađanja već 1840. Nizom reformi u naredne 33 godine Židovi su »na rate« stjecali građanska prava, da bi saborskom odlukom 1873. napokon dobili punu ravnopravnost.

Stečena građanska prava otvorila su zagrebačkim Židovima mnoga vrata i putove, ali ih ujedno stavila i pred nove dileme. Mlade generacije nahrupile su u liječnička, advokatska, graditeljska i umjetnička zvanja, djelomično nošene kompleksoidnom željom da se oslobode odiuma koji je još uvijek ležao na Židovima kao trgovcima i varalicama. Grad Zagreb, postupno, sve ih je više primao kao svoje, jer su i oni sve više činili za Zagreb kao za svoj grad. Neukusno je, čak i na proslavama, busati se u prsa, pa zato nećemo nabrajati ni imena ni brojeke u velikom i svestranom doprinosu zagrebačkih Židova napretku ovoga grada. Uostalom, taj veliki doprinos bio je koliko za dobrobit grada Zagreba, toliko i za dobrobit samih zagrebačkih Židova. Sa margine društva, u nepunih stotinu godina, postali su sastavnim dijelom vodećih krugova u gotovo svim aspektima zagrebačkog života.

Ali spomenuli smo i dileme. Sa stečenom ravnopravnošću odjednom se u novome svjetlu i na novom preispitivanju našao sam smisao Židovstva: koliko još uvijek treba samoizolacijom ljubomorno čuvati svoj identitet, a koliko se treba otvarati prema moderniziranom svijetu oko sebe? Dilema je imala svoje vjerske, moralne, tradicijske, kulturne, jezične, materijalno-egzistencijalne i druge aspekte, a rješavana je u brojnim varijantama velikog raspona, kojima je teško naći zajedničke nazivnike. Ipak, za zagrebačku se židovsku zajednicu može reći

da se otvarala prema svojoj okolini uglavnom brže nego druge zajednice u ovome dijelu Evrope, ali je istodobno čvrstom unutrašnjom organizacijom svoje Općine i brojnim drugim ustanovama postojano održavala svoju posebnost. U zagrebačkoj Židovskoj školi već je 1865. hrvatski jezik uveden kao nastavni, a u bogoslužje ga je 1885. uveo nadrabin zagrebački dr Hozea Jacobi, jedan od najumnijih ljudi što ih je ikad imala židovska zajednica ovoga grada i ove zemlje. Na prijelazu stoljeća, godine 1900, već 54% zagrebačkih Židova navodi hrvatski kao svoj materinji jezik, dok ta brojka za cijelu Hrvatsku (bez Dalmacije) iznosi jedva 35%, a za tadašnju Srbiju (srpski) 46%. U tim se okvirima u Zagrebu javlja i prilično jaka asimilacionistička struja, koja ide za potpunim odrođivanjem, od prelaska na katoličku vjeru do pohrvaćivanja vlastitog imena i prezimena. Među njima je bilo i ekstrema, kao što je bio poznati nacionalistički političar dr Josip Frank, s kojim se židovske zajednice Osijeka i Zagreba ne mogu baš dičiti, ali po njemu ne bi trebalo suditi o svim drugim asimilacionistima. Većina ih je dala svoj konstruktivan doprinos raznostranom razvoju sredine u kojoj su živjeli, ne zatumljujući ni svoje židovsko porijeklo.

Ipak, struja potpune asimilacije među zagrebačkim Židovima nikad nije prevladala. Suprotne tendencije uvijek su bile jače.

Na početku 20. stoljeća među zagrebačkim Židovima počeo je utjecati i cionistički pokret, koji je u raznim varijantama zastupao ideju osnivanja židovske države u tadašnjoj Palestini. Postupno, ta je struja jačala, da bi u posljednjem desetljeću uoči drugoga svjetskog rata postala dominantnom, ali ne u svojim radikalnim oblicima. Do 1939. svega je oko 200 zagrebačkih Židova svoju cionističku orijentaciju potvrdilo samopožrtvovnim iseljavanjem u Palestinu. Većina ostalih taj je pokret podupirala novčanim priložima i pružala mu moralnu podršku. Pod utjecajem cionizma raniji identitet Židovstva, koji je u 19. stoljeću bio pretežno vjerski, prerastao je u tijeku 20. stoljeća u nacionalni.

Za cijelo to vrijeme zagrebačka židovska zajednica jačala je brojčano, nekako paralelno s gradom Zagrebom. Godine 1840. zagrebačka Židovska općina broji oko 300 članova, godine 1880 – 1285, godine 1900 – 3237, godine 1921 – 5970, a godine 1939, uoči rata, oko 10.200 članova i oko 1000 židovskih izbjeglica koji žive u Zagrebu i oko Zagreba. Udio židovskog stanovništva u ukupnom stanovništvu grada Zagreba od 1880. do 1940. neprestano se kreće oko 5%, dok je udio u privrednom, prosvjetnom i kulturnom životu znatno viši.

Zajednica doživljava svoj procvat između dva rata, kad je bila najjači i najutjecajni centar židovskog života u Jugoslaviji. Od 1917. do 1941. u Zagrebu izlazi tjednik »Židov«, još prije toga časopis »Židovska smotra«, a kasnije još mnogo drugih židovskih časopisa i listova. Buja intelektualni i kulturni život, maksimalno se razvija skrb za nemoćne i siromašne, za školovanje djece i omladine, cvate sportsko društvo

»Makabi«. Među zagrebačkim Židovima javljaju se, a onda i naglo jačaju, socijalističke i komunističke ideje i pokreti. Brojni intelektualci simpatiziraju s Komunističkom partijom, a mladi joj aktivno pristupaju ili postaju članovi SKOJ-a. Komunističke ideje prodiru i među cioniste, pa upravo Zagreb postaje jugoslavenskim centrom »Hašomer Hacaira«, židovskog omladinskog pokreta koji je u okvirima cionizma najdosljednije proveo opća socijalistička načela.

Zatim nastupa mračno razdoblje koje mi, njegovi suvremenici, ni do danas sebi ne možemo sasvim objasniti. I vjerojatno će povijest još jako dugo trebati da ga objasni. Kako je bilo moguće da su se središta kulture i civilizacije odjednom pretvorila u poprišta najmasovnijeg zločina i divljaštva? Ili, da obrnemo pitanje: kako je bilo moguće da inače do paranoje oprezni Židovi tako gluho i slijepo čekaju masovnu smrt koja nije došla nenajavljena? U Zagrebu su je najavili židovski izbjeglice iz Hitlerove Njemačke. Zagrebačka Židovska općina pružila im je pribežište i često je isticana u židovskom svijetu po nesebičnosti i izvrsnoj organizaciji tog prihvatila. Dvije-tri godine kasnije već su bježali zagrebački Židovi, ali za većinu više nije bilo izlaza. Jedva ih je 2000 uspjelo preživjeti rat, a više od 8000 ubijeno je na raznim gubilištima Evrope, od Jadovna i Jasenovca do Treblinke i Aušvica. Nekoliko stotina imalo je dostojanstveniju smrt, kao borci NOB. O toj tragediji zagrebačke židovske zajednice sutra će biti više riječi, na komemoraciji palima u ratu, koja se održava na mjestu srušene zagrebačke sinagoge, u Praškoj ulici 7. Ovdje ćemo spomenuti samo neke posebnosti zagrebačkog holokausta.

Kao i svuda po Evropi, inicijatori i naredbodavci ubijanja Židova u Zagrebu bili su njemački okupatori. Međutim, domaće je stanovništvo u odnosu na ta zbivanja bilo oštrije diferencirano negoli u velikoj većini drugih mjesta: bilo je relativno više domaćih sudionika u zločinu i relativno još više domaćeg otpora zločincima. Artuković i Dido Kvaternik nisu bili sami u organizaciji ubijanja, kao što ni Slavko Komar i Ivan Šibl nisu sami bacali bombe i odlazili u partizane. Povijest još nije rekla svoju analitičku riječ o korijenima i dubini te diferencijacije. Kao što ni židovska poslijeratna publicistika u Jugoslaviji nije analizirala razloge fatalnog predugog oklijevanja tolikog broja Židova koji su, poput zagrebačkih, imali kamo pobjeći: u talijansku okupacionu zonu, gdje se mogla spasiti glava, ili u partizane, gdje se moglo časno boriti protiv zločina. Najmanje je dilema bilo za Židove komuniste. Od prvog trenutka bili su u ilegali i u borbi, vrlo često i na čelu borbe. Petorica su proglašeni narodnim herojima, od kojih su trojica odrasla u židovskom omladinskom krugu u Zagrebu, a dvojica su također svojevremeno pripadala zagrebačkoj zajednici. Imenovat ćemo ih s poštovanjem: Robert Domani, Ilija Engel, Samuel Lerer, Pavle Pap i Adolf Steinberger.

Još je oko 1000 ili nešto više od 1000 zagrebačkih Židova sudjelovalo u narodnooslobodilačkoj borbi. Zajedno s povratnicima iz izbjeglištva i logora, odmah poslije rata obnovili su svoju općinu, koja se odonda zove Jevrejska općina Zagreb. (O tom nazivu »židovska« ili »jevrejska« zapravo još traju diskusije, koje će vjerojatno dovesti i do nekih jasnijih zaključaka.) Općina je u krnjem sastavu, sa svega oko 2300 članova, uspjela obnoviti one najbitnije od svojih ranijih djelatnosti: kulturnu, odgojnu, socijalnu i vjersku. Ali članstvo se opet jednom našlo pred klasičnim židovskim dilemama, sada u malo izmijenjenom aspektu. Najopćenitije govoreći, tri su se mogućnosti pružale za Židove u poslijeratnoj socijalističkoj Jugoslaviji, prema tome i u Zagrebu: zaborav židovskog identiteta i puna asimilacija u jugoslavensko socijalističko društvo kao prva mogućnost, puna afirmacija svoga židovskog identiteta i dosljedno tome odlazak u državu Izrael kao druga mogućnost, i srednji put dvojne pripadnosti Židovstvu i Jugoslaviji kao treća mogućnost. Nekima je izbor bio vrlo težak, a nekima se nametnuo sam po sebi, iz obiteljskih okolnosti, po crti snažnih političkih opredjeljenja ili iz drugih sasvim specifičnih razloga. Socijalistička Jugoslavija pružila im je punu slobodu u tom izboru. Zagrebački Židovi, po prvi put otkad žive u ovome gradu, osjećaju punu ravnopravnost i uvažavanje, ne samo pred zakonom, već i u svim segmentima novoga društva. Nitko im nije ništa zamjerao ni predbacivao, ma kakve su odluke donosili o svom identitetu i sudbini.

U razdoblju između 1948. i 1952. oko 1000 pripadnika Jevrejske općine Zagreb, dakle blizu polovice članstva, odselilo je u novostvorenu državu Izrael. Nama nepoznati broj zagrebačkih Židova izabrao je drugu krajnost: više nisu članovi Jevrejske općine, nacionalno i vjerski više se ne smatraju Židovima. Sasvim je prevagnuo osjećaj pripadnosti sredini u kojoj žive. Nas nešto više od 1000 ostali smo članovi Jevrejske općine Zagreb. Čini nam se da nema prepreka našoj istodobnoj građanskoj pripadnosti Zagrebu, Hrvatskoj i Jugoslaviji i našoj etničkoj pripadnosti Židovstvu. Poštujući i njegujući obje tradicije, ponekad se osjećamo podvojeni, a znatno se češće osjećamo bogatiji. Sretni smo kad nam se i djeca slično opredjeljuju, iako im ne namećemo izbor. Neki nam proriču da se takva mala zajednica ne može održati, da se mora razvodniti u dinamičnom društvu oko sebe. Smatramo da bi to bilo šteta. Vjerujemo da naša pripadnost Zagrebu, Hrvatskoj i Jugoslaviji može još pružiti neke vrijednosti Židovstvu. I obratno: vjerujemo da naše Židovstvo, sa svime što u sebi nosi, može još pružiti neke vrijednosti Zagrebu, Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Mirko Mirković
**ŽIDOVSKA ZAJEDNICA U ZAGREBU
 I NJEZIN DOPRINOS
 DUHOVNOJ I MATERIJALNOJ KULTURI GRADA**

Žrtve koje su pretrpjeli narodi i narodnosti Jugoslavije pod okupacijom i u toku narodnooslobodilačkog rata bile su strašne. Ali u tim krvavim godinama odigrala se u našoj zemlji tragedija još strašnija: tragedija židovske zajednice. Ako je za vrijeme okupacije i rata poginuo svaki deseti stanovnik Jugoslavije, u isto vrijeme od svaka 4 Židova poginula su trojica. Još su porazniji podaci za Hrvatsku. U knjizi »Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj« (Zagreb 1969) navodi se da je od 25.000 Židova u Hrvatskoj 21.000 njih stradala kao žrtva fašističkog terora, a to znači da je od svakih 10 Židova gotovo 9 poginulo.

Sablasne posljedice ustaškog i nacističkog krvološtva posebno vrijede za Zagreb, gdje je do rata živjela najbrojnija židovska zajednica u Jugoslaviji. Nitko tko se bavi društvenom i kulturnom poviješću Zagreba ne može mimoći značajan doprinos pripadnika židovske zajednice razvitku i napretku glavnog grada Hrvatske na različitim poljima djelatnosti, osobito u medicinskim znanostima, u arhitekturi i građevinarstvu, u muzici, u likovnoj i scenskoj umjetnosti, u izdavaštvu, u izgradnji industrije.

Činjenica je da su na tlu Hrvatske živjeli Židovi u vrijeme kad se Zagreb još nije ni pojavio u analima povijesti. Dokaze za to nalazimo na kamenim natpisima, što potječu iz Solina (rimske Salone), sačuvanim u Arheološkom muzeju u Splitu. Na cesti što je vodila od Portus Senia (Senj) preko Sisciae i Andautoniuma (na području današnjeg Ščitarjeva, nedaleko od Zagreba) nađen je nadgrobnni spomenik (danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu) koji nosi natpis »Aureus Dionisius Judaeus Tiberiensis filiorum trium pater«. Židov Dionizije, čovjek zacijelo ugledan, bio je dakle otac triju sinova. Što se s njima zbilo i kakav je bio njihov životni put u novim krajevima, to bi nam možda mogla predočiti samo mašta romansijera.

O prisutnosti Židova na ovome tlu u doba hrvatskih vladara postoji zanimljivo svjedočanstvo, o kojem je pisao dr Vladimir Mažuranić u svojoj raspravi »Gevalim« (u Kolu Matice hrvatske, 1927). Oko polovice 10. stoljeća, u vrijeme vladanja kralja Mihajla Krešimira II, dva njegova izaslanika, Židovi Mar Saul i Mar Josef, nalazila su se u Cor-

dobi, gdje je maurskom Španjolskom vladao kalif Abd-ul-Rahman III. Tu im je njegov ministar Hazdaja Ibn Saprut predao pismo za hazarskog vladara, pošto su mu oni rekli da ga mogu posredstvom svoga kralja Mihajla Krešimira otpremiti u zemlju hazarsku. Vidimo dakle da su Židovi u vrijeme hrvatskih narodnih vladara bili ne samo punopravni građani, već su zauzimali i značajne državne položaje.

Da su Židovi živjeli već u srednjovjekovnom Zagrebu, o tome svjedoči dosad istražena arhivska grada. U opsežnom djelu Ivana Krstitelja Tkalčića »Povijesni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Zagreba« nalazimo niz dokumenata koji se odnose na Židove u Zagrebu. U sudskim ispravama iz 15. stoljeća navodi se »Domus Judeorum« (Židovski dom), što govori o tome da je u to vrijeme postojala židovska zajednica u Zagrebu. Taj »Domus Judeorum« po svoj je prilici označivao sinagogu ili školu. Da Židovi u Zagrebu tada nisu živjeli u getu već slobodno, vidi se iz isprava u kojima se nazivaju »nostri concives« (naši sugrađani), dok iz »Liber possessionum«, tj. iz Vlasničke knjige grada Zagreba, proizlazi da su kuće židovskih obitelji graničile s kućama drugih zagrebačkih građana.

Kada su, poslije smrti posljednjeg grofa celjskog i hrvatskog bana Ulrika, zemlje grofova Celjskih pripale Habsburgovcima, Židovi su 1526. protjerani iz Zagreba i sjeverne Hrvatske.

Sprega Habsburgovaca s Katoličkom crkvom očituje se u diskriminaciji svakoga tko se nalazio izvan krila Crkve. Klerikalnofanatična politika, koja traje od protureformacije sve do potkraj 18. stoljeća, odrazila se i u protužidovskim mjerama u Hrvatskoj. Godine 1608. donesen je zakon kojim se u Hrvatskoj i Slavoniji priznaje jedino katolička vjera, a zaključkom Hrvatskog sabora 1729. Židovima je zabranjen stalan boravak u kraljevini. Tek pod utjecajem ideja prosvjetiteljstva, koje u drugoj polovici 18. stoljeća prodiru i u austrijsku Monarhiju, stvari će se postupno mijenjati. Ediktom o toleranciji (1781) za vladanja Josipa II, a posebno aneksom tom ediktu 1783, koji se odnosi na »gens judaica«, položaj se Židova u Monarhiji, dakle i u Hrvatskoj, poboljšava, te se oni otada mogu naseljavati u hrvatskim i slavonskim gradovima i mjestima. Dopušteno im je da se bave obrtom, pa čak uz neka ograničenja i poljodjelstvom, omogućen im je pristup u visoke škole, i ukinut je niz diskriminatornih protužidovskih uredbi. Jedino su u gradovima, gdje im je dotad bilo zabranjeno stanovanje, morali dobiti posebnu dozvolu magistrata, pa je tako bilo potkraj 18. i još prvih godina 19. stoljeća i u Zagrebu.

Prema istraživanjima dra Gavre Schwarza, prijeratnog nadrabina zagrebačkog, liberalnija klima, stvorena Ediktom o toleranciji, omogućila je, poslije četiri stoljeća, ponovno naseljavanje Židova u Zagrebu. Prvi doseljenici bili su 1787. Jakov Stiegler i Elias Hersch, a zatim 1789. Jakov Weiss i Jakov Stern. U prvom desetljeću 19. stoljeća na području gradske jurisdikcije obitavaju 52 osobe, a na području biskupske juris-

dikcije, kojoj pripada i Laška (danas Vlaška) ulica, 19 osoba, dakle ukupno 71 Židov na tadašnjem području Zagreba. Godine 1806. osnovali su zagrebački Židovi svoju općinu. Broj njezinih članova u prvoj polovici 19. stoljeća rastao je vrlo polako. Treba reći da je tek 1846. ukinuta tzv. tolerancijska taksa koju je uvela još Marija Terezija kao poseban namet Židovima. Oko 1850. zagrebačka Židovska općina, prema istraživanju Gavre Schwarz, broji 116 glava obitelji. Pribroje li se tome članovi obitelji, možemo pretpostaviti da je broj Židova u Zagrebu u to doba bio barem četverostruko veći.

Iz arhivskih dokumenata proizlazi da Židovi Zagreba u prvoj polovici 19. stoljeća nisu imali nimalo lak život. Do većih izgreda došlo je osobito 1838. Cehovi i trgovci huškali su narod protiv njih, a bilo je i fizičkih napadaja na Židove. U jednom pismu židovskih općinara iz onog doba čitamo: »Očigledno je da progonitelji ne ciljaju samo na pojedince, već to čine iz vjerske mržnje i sveopće zavisti te od zagrebačkog trgovačkog staleža, vlasti i građana izričito traže da se Židovi protjeraju te tako podjarujući mržnju žele je proširiti.« Oko 200 tih huškača održalo je skupštinu kod sv. Roka dogovarajući se kako bi Židove sasvim uklonili ili, kako je to u analima grada zapisao jedan bilježnik na latinskom, vijećali su »de generali expulsionis Judeorum« – tj. »o sveopćem protjerivanju Židova«.

Sabor, međutim, na svom zasjedanju 1839/40. donosi zakonski članak XXIX koji »dozvoljava domaćim i udomljenim Židovima da mogu svagdje – izuzevši rudarske gradove i mjesta – stalno prebivati, graditi tvornice, baviti se trgovinom i obrtom, posvećivati se slobodnim znanostima i umjetnostima te kupovati nekretnine u onim gradovima u kojima je to stari običaj dozvoljavao ...«. U Saboru je tada rečeno da će se zakon u toku vremena dopunjavati, sve dok se ne postigne posve mašnja ravnopravnost. Tu punu građansku ravnopravnost Židovi su napokon stekli zakonom od 21. X 1873, u vrijeme kad je hrvatski ban bio Ivan Mažuranić.

Prohujali su vjekovi od onog vremena kada se u analima srednjovjekovnog Zagreba spominje Domus Judeorum, mala zajednica židovskih sugrađana. A otkako su se prije 200 godina u ovome gradu ponovo naselile dvije izraelske obitelji, židovska zajednica u Zagrebu doživjela je zamašan razvitak. Taj razvitak prekinut je ustaško-nacističkim genocidom nakon okupacije zemlje. Narastavši prije te tragedije na više od 12.000 članova, ta je zajednica dala značajan doprinos materijalnom i duhovnom napretku Zagreba.

Nemoguće je u ovom kratkom izlaganju dati podroban prikaz svih onih građana židovskog porijekla koji su svojim djelovanjem pridonijeli razvitku ovoga grada, a time i cijele zemlje. Navest ću ih stoga samo letimice i vrlo nepotpuno, po pojedinim područjima djelatnosti.

Na polju medicine spomenut ću dra Mavra Sachsa. Sachs je bio liječnik u vojsci bana Jelačića, gradski liječnik Zagreba, suradnik biskupa

Strossmayera, prvi profesor sudske medicine na Pravnom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta i jedan od inicijatora gradnje velike zagrebačke sinagoge, zdanja koje je prof. Lelja Dobronić uvrstila među arhitektonske spomenike Zagreba, a koje su ustaše 1941. u svom zločinačkom divljanju srušili do temelja.

Dr Antun Schwarz, koji je kao tajnik Odsjeka za zdravstvo Hrvatske zemaljske vlade stekao velike zasluge za unapređenje zdravstva u Hrvatskoj i Slavoniji, zaslužan je za osnivanje prve škole za primalje u Zagrebu 1874. i prve duševne bolnice u Stenjevcu 1879, a bio je i jedan od osnivača Zbora liječnika Hrvatske 1874.

Dr Dragutin Schwarz, primarius Bolnice milosrdnih sestara, istaknuti kirurg, prvi je u nas uveo lumbalnu anesteziju; autor je Opisne anatomije, prvog većeg medicinskog znanstvenog djela napisanog na hrvatskom jeziku. Osnivač je i prvi urednik »Liječničkog vjesnika« 1877. Svojim znanstvenim radovima stekao je ugled i izvan granica zemlje.

Dr Antun Gottlieb, učenik i nasljednik Dragutina Schwarza u Bolnici milosrdnih sestara, jedan je od čuvenih zagrebačkih kirurga između dva rata.

Dr Izidor Steinhardt osnivač je Zarazne bolnice u Zagrebu 1914.

Dr Žiga Schwarz osnivač je Dječjeg ambulatorija u Zagrebu.

Dr Lavoslav Schönstein također je jedan od osnivača Zbora liječnika Hrvatske.

Dr Željko Hahn, direktor Zdravstvenog odjela Ureda za socijalno osiguranje, inicijator je znanstvenog rada na području higijene i profilakse profesionalnih oboljenja i autor niza djela s tog područja.

Dr Beno Stein istaknuti je internist i lijevi intelektualac; u stanu njegovu i njegove supruge Vere Stein-Ehrlich okupljali su se između dva rata mnogi poznati revolucionarni aktivisti i pisci.

Tisuće i tisuće Zagrepčana, što se prolazeći Zrinjevcem zaustavljaju kod meteorološkog stupa da vide kakvo će biti vrijeme, ne znaju da je taj meteorološki stup, jedno od najpoznatijih obilježja Zagreba, dao postaviti na Zrinjevcu židovski liječnik, balneolog dr Adolf Holzer. Spomenuvši Zrinjevac, moramo dodati da je muzički paviljon u tom zagrebačkom parku dar Eduarda Priestera gradu Zagrebu, te da se obitelj Priester, s rodonadžnikom Emanuelom, uopće istakla brojnim filantropskim akcijama u Zagrebu.

Mladim generacijama možda također nije poznato da je jedan od osnivača Merkurova sanatorija (današnje bolnice »Ozren Novosel« u Zajčevoj ulici) bio Josip Kraus.

Ne možemo ovdje poimence navesti sve istaknute liječnike Židove koji su djelovali između dva rata u Zagrebu. Bilo ih je mnogo, a njihov je ugled bio velik. Kad su židovski liječnici na teritoriju ustaške NDH bili prisilno upućeni u Bosnu i Hercegovinu na suzbijanje endemskog sifilisa, među njima se nalazilo i 47 liječnika iz Zagreba. Svi su oni u toku 1942-1944. mahom prešli partizanima i priključili se narodnooslobodi-

lačkoj borbi. Četrnaest od njih, tj. gotovo svaki treći, poginulo je u toj borbi. Od onih koji su preživjeli rat više njih steklo je značajne zasluge za unapređenje zdravstvene službe i medicinske nastave u Zagrebu. Među njima su dr Stjepan Bettelheim, jedan od osnivača moderne psihijatrije u Zagrebu; dr Arpad Hahn, dekan Medicinskog fakulteta i poznati historičar medicine; otorinolaringolog dr Srećko Podvinec; dr Oskar Štern, dekan Stomatološkog fakulteta; dr Alfred Nick, dr Branko Gostl, dr Samuel Deutsch, dr Bela Kohn, dr Dezider Julius, dr Pavel Herzog – da spomenemo samo nekolicinu.

Doprinos članova židovske zajednice izgradnje Zagreba u posljednjim desetljećima 19. stoljeća te u prvim desetljećima 20. stoljeća bio je, može se mirno reći, golem. Ne mislim tu toliko na investitore, već prije svega i nadasve na arhitekta i graditelje; svojim izgrađenim projektima dali su pečat arhitektonskom izgledu Zagreba, koji se nakon potresa 1880. stao ubrzano razvijati. Tu posebno treba istaknuti arhitekta Leona Hönigsberga i Julija Deutscha, koji su se potkraj osamdesetih godina 19. stoljeća udružili osnovavši graditeljsku tvrtku. Oko 70 zgrada koje su projektirali i izgradili na prostoru današnjega gradskog centra, od poteza Jurišićeva-Trg Republike-Ilica prema zapadu do Boškovićeve ulice i prema jugu do Tomislavova i Mažuranićeva trga, dalo je arhitektonsko obilježje Zagrebu koje nama i svim posjetiocima ovoga grada pruža još i danas estetsko zadovoljstvo. Ne možemo ovdje prikazati sav opseg i značaj njihovih arhitektonskih ostvarenja. Spomenut ćemo samo da je povjesničar umjetnosti Lelja Dobronić u svom djelu »Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova« posvetila arhitektima Hönigsbergu i Deutschu četrdeset stranica velikog formata. U povodu smrti Leona Hönigsberga nekrologe su donijeli svi zagrebački listovi. Evo samo nekoliko riječi iz »Narodnih novina« od 3. V 1911: »Nenadana smrt ovog našeg uglednog sugrađanina izazvala je u Zagrebu opće saučešće... Kao vrstan stručnjak i čovjek velike dobre uживao je simpatije svakoga s kim je ikad došao u doticaj. Zajedno s graditeljem Deutschom tokom kakovih 15 godina gotovo je isključivo gospodovao kao graditelj Zagreba. Mnogobrojne javne zgrade koje i danas služe gradu na ures, njegovo su djelo.«

A kada je 1922. umro Julio Deutsch, ugledni »Obzor« piše: »Preminuo je jedan od najzaslužnijih graditelja, koji je svojim radom mnogo doprinjeo podizanju i uljepšavanju našeg Zagreba.«

I u razdoblju između dva rata djelovao je u Zagrebu niz značajnih arhitekata židovskog porijekla. Među njima su Hugo Ehrlich, učenik i suradnik čuvenog Adolfa Loosa; Pavao Deutsch, koji u zajednici s Aleksandrom Freudenreichom dobiva više od 20 nagrada na arhitektonskim natjecanjima; Stjepan Gomboš, koji u zajednici s Mladenom Kauzlarićem daje značajan doprinos oblikovanju hrvatske moderne arhitekture između dva rata, ostvarivši objekte izuzetne arhitektonske vrijednosti; Slavko Löwy, ugledni predstavnik moderne arhitekture tri-

desetih godina; Zlatko Neumann, također jedan od učenika i suradnika Adolfa Loosa i predstavnik napredne generacije arhitekata koji su između dva rata povelili i vodili borbu za novu arhitekturu; Ernest Weisman, zagrebački dak, a kasnije nekoliko godina suradnik velikog Le Corbusiera i pobornik moderne arhitekture.

To je, eto, samo nekoliko imena židovskih arhitekata koje nalazimo u Katalogu izložbe Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata.

Time još nikako nije iscrpljen znatan broj židovskih arhitekata, inženjera i graditelja koji su svojim djelovanjem unaprijedili i uljepšali grad Zagreb. Kao primjer solidnosti njihova rada mogu poslužiti fasade velike zgrade na uglu Dukljaninove ulice i zgrade u Martičevoj 25 (djelo inženjera Lorbera i Friedmanna), koje odolijevaju vremenu bez ikakvih popravaka već više od 60 godina.

Na području knjižarstva i izdavaštva još u doba ilirskog pokreta valja spomenuti Vilima Schwartza. Kad je Ljudevit Gaj 1838. dobio dozvolu za osnivanje štamparskog zavoda u Zagrebu, a 1856. osnovao vlastitu tiskaru, Vilim Schwartz postaje iste godine njezin upravitelj. Schwartz je uređivao nekoliko godišta Gajeve »Danice« u kojoj je objavljivao i vlastite beletrističke sastave. Narodnu knjižaru, koju je Gaj osnovao 1852, preuzeo je 1856. Lavoslav Hartman, ravnatelj Židovske škole u Zagrebu 1855. Njega su kao vlasnici knjižare 1881. naslijedili njegovi suradnici Albert Deutsch i Stjepan Kugli. Bila je to nesumnjivo najpoznatija knjižara i nakladno poduzeće u Hrvatskoj do drugoga svjetskog rata. Danas se na tom mjestu nalazi knjižara »Mladost«.

Vilim Schwartz dobio je 1886. koncesiju za izgradnju i pogon prve telefonske mreže u Zagrebu, koja je 1895. stavljena pod državnu upravu. Sin Vilima Schwartza, odvjetnik dr Ljudevit Schwartz, bio je kao prvi Židov 1877. izabran u Hrvatski sabor, kojemu je pripadao do 1914. Drugi sin Vilima Schwartza, liječnik dr Žiga Schwartz, bio je jedan od osnivača i šef-liječnik Dječjeg ambulatorija u Zagrebu, a treći sin, inž. Albert, bio je inspektor građevinske oblasti. Posebnu štampariju za novine, iz koje se kasnije razvila poznata zagrebačka tiskara »Tipografija«, osnovao je u sedamdesetim godinama bivši suradnik Lavoslava Hartmanna Ignatz Granitz. Godine 1903. osnovao je u Zagrebu nakladnu knjižaru i »Slavenski znanstveni antikvarijat« Mirko Breyer, koji je kao kulturno-književni historičar stekao izuzetan ugled u Hrvatskoj.

Na području knjižarstva valja spomenuti i knjižaru Freda Novačića-Neufelda na uglu Gundulićeve i Masarykove ulice, koja je između dva rata bila jedan od rasadnika revolucionarne literature i okupljalište naprednih studenata i intelektualaca.

Među značajnim ličnostima u javnom i kulturnom životu Zagreba još u prvoj polovici 19. stoljeća valja navesti Jakova Epsteina iz poznate zagrebačke obitelji Epstein. Rođen 1822. u Zagrebu, Jakov Epstein istakao se kao osnivač i dugogodišnji predsjednik zagrebačkog

»Društva čovječnosti«. Prema podacima historičarke dr Miroslave Despot, Epstein se istakao kao stručnjak za privredna pitanja te je 1849. istupio s originalnim prijedlogom o osnivanju Hrvatske trgovačko-obrtničke komore. Svoj prijedlog dostavio je novoosnovanom društvu »Slavjanska lipa«, čiji je bio član, a koje su među ostalima osnovali Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, Vjekoslav Babukić, Bogoslav Šulek. Epstein je radio u gospodarskom odjelu i u odjelu za prosvjetu tog društva, koje je po uzoru na prašku »Slavjansku lipu« imalo progresivne demokratske ciljeve – emancipaciju slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji. Kada za vrijeme Bachova apsolutizma djelokrug rada »Slavjanske lipe« postaje sve skućeniji, Jakov Epstein aktivno radi u Trgovačko-obrtničkoj komori, gdje se založio za daljnji privredni razvitak grada.

Doprinos Židova razvitku privrede, a posebno industrije, u gradu Zagrebu zahtijeva posebnu studiju; nesumnjivo je taj doprinos bio golem.

Među ljudima koji su još prije prvoga svjetskog rata zaslužni za napredak ovoga grada ne možemo izostaviti Ivanu Hirschmann, rođenu 1866. u Zelini kraj Zagreba. Bila je to prva nastavnica gimnastike u Hrvatskoj, a radila je do umirovljenja u ženskom liceju u Zagrebu. Ivana Hirschmann autor je priručnika »Djevojačka gimnastika« (1906) i »Kratkog izvotka iz povijesti gimnastike« (također 1906). Bilo je to prvo djelo o nastavi gimnastike na hrvatskom jeziku, jer se knjiga dra Franje Bučara »Povijest gimnastike« pojavila tek dvije godine kasnije. Godine 1943. ovu tada već 77 godina staru ženu i pionira gimnastike u Hrvatskoj ustaše hapse u njezinu stanu u Ilici 36 i otpremaju je u jedan od nacističkih logora uništenja.

Među značajnim ličnostima, pripadnicima židovske zajednice u Zagrebu, nemoguće je ne istaknuti Davida Schwarz, genijalnog konstruktora i izumitelja prvog upravljivog zrakoplova s aluminijskim kosturom na svijetu. Godine 1897, kratko vrijeme poslije njegove iznenadne smrti, obavljen je u Berlinu prvi pokusni let Schwarzovim zrakoplovom. Zrakoplov se bez problema uzdigao i letio na visini od 500 metara kad je glupim slučajem spao transmisioni remen te je jedan od propelera prestao raditi. Prilikom prinudnog spuštanja zrakoplov je teško oštećen. Taj Schwarzov izum zatim je vješto iskoristio njemački grof Zeppelin, a Schwarzovoj je udovici kao otkupninu isplatio 15.000 maraka. Tako je završila tragedija jednog genijalnog pronalazača. Umjesto da je Zagrepčaninu Davidu Schwarzu pripalo počasno mjesto u povijesti kao konstrukturu prvog upravljivog zrakoplova na svijetu, njegovo mjesto uzurpirao je – kako to kaže jedan njemački suvremenik – »jedan stari, od častohleplja izjedani grof«. Tako je, umjesto da prvi upravljivi zrakoplov bude nazvan »Schwarzoplán«, postao »Zeppelin«. Kćerka Davida Schwarz, Zagrepčanka Vera Schwarz, postala je svjetski slavna operna pjevačica. Nastupala je na najvećim opernim

scenama Evrope i Amerike, te je – takva je ironija slučaja – postala mnogo poznatija u svijetu nego njezin genijalni otac.

Među osnivačima radio-stanice u Zagrebu (1926), koja je bila prva ne samo u Jugoslaviji već i na Balkanu, nalaze se njezin prvi ravnatelj, agilni dr Ivo Stern, te dr Hugo Weinberger; među prvim odbornicima nalazimo dra Rudolfa Rodanića i dra Vatroslava Schollera; prvi muzički urednik Radio-Zagreba bio je dr Pavao Markovac.

Značajan doprinos kulturi ovoga grada dali su mnogobrojni židovski muzički umjetnici i kompozitori. Još u 19. stoljeću bili su tu Antun Schwarz (1822-1891), kompozitor, violinist, dirigent i nastavnik u Hrvatskom glazbenom zavodu; Julius Epstein (1832-1918), uvaženi pijanist i pedagog u Beču, obrađivač Schubertove muzičke ostavštine; Sidonija Geiger (1874-1944), pijanistica i pedagog u Hrvatskom glazbenom zavodu (kao 70-godišnju staricu ubili su je ustaše); Hinko Geiger (1871-1920), violončelist i nastavnik u Hrvatskom glazbenom zavodu, solo-čelist u orkestru bečke Volksopere; njegova kćerka Antonija Geiger-Eichhorn (1893-1971), koncertna pijanistica svjetske reputacije te profesorica Muzičke akademije u Zagrebu; Milan Sachs (1884-1968), dirigent, skladatelj, akademik i u tri navrata direktor Zagrebačke opere; Ernest Krauth (1876-1969), pijanist, nastavnik Muzičke akademije u Zagrebu, istaknuti klavirski pratilac i član komornih sastava; Oskar Jozefović (1890-1941), operni dirigent i kompozitor u Zagrebu; Milan Graf (1892-1975), violinist, jedan od osnivača i član glasovitog Zagrebačkog kvarteta, nastavnik Muzičke akademije, muzički pisac i kritičar; Lav Mirski (1893-1968), violončelist, dirigent, dugogodišnji direktor i intendant Osječke opere; Žiga Hirschler (1894-1941), plodan skladatelj (klavirskih, orkestralnih, komornih djela), muzički kritičar, ubijen 1941. u Jasenovcu; Dragan Plamenac (1895-1983), skladatelj, docent muzikologije i počasn član Američkog muzikološkog društva; Rikard Schwarz (1897-1942), skladatelj, pijanist i dirigent, pokretač i urednik časopisa »Muzika« i suradnik »Zvuka« – ubijen u Jasenovcu; Marijana (Micika) Schön (1899-1967), violinistica, razvila opsežnu koncertnu djelatnost u Zagrebu, profesor na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji; Pavao Markovac (1903-1941), muzikolog, dirigent, publicist i kritičar, osobito zaslužan za organizaciju muzičkog života među radnicima. Ubijen pri pokušaju bijega iz Kerestinca 1941; Margita Matz (1906), čembalistica i pijanistica; Miroslav Spiller (1906-1982), skladatelj, pijanist, dirigent, u NOB-u rukovodilac muzičke sekcije kulturno-umjetničkog odjela ZAVNOH-a, poslije oslobođenja šef muzičkog odjela Radio-Zagreba, autor simfonijskih poema, komornih i vokalnih djela; Ljerko Spiller (1908), violinist, s bratom Miroslavom istakao se na koncertnim turnejama u mnogim zemljama, 1930-1935. profesor na »Ecole normale de musique« u Parizu, od 1935. u Buenos Airesu violinist, pedagog i dirigent; Bruno Bjelinski (1909), skladatelj, profesor na Muzičkoj akademiji, sudionik NOB-a, jedan od najistaknutijih

muzičara svoje generacije, autor simfonija, opera, vokalnih, koncertnih, komornih i baletskih djela; Ira Švarc (1909), pijanistica i klavirski pedagog; Bruno Prister (1909), skladatelj, profesor glazbe, autor orkestralnih, vokalnih i komornih djela. Kao sudionik NOB-a zarobljen i zatočen u Dachau (1943-1945); Andrija Preger (1912), pijanist i klavirski pedagog; Robert Herzl (1913-1941), kompozitor, pijanist, dirigent radničkih pjevačkih zborova, ubijen od ustaša; Zdenko Kaiser (1914-1941), koncertni pijanist, diplomirao na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, usavršio se u Parizu. Ubijen 1941. u Jasenovcu; Heda Piliš (1925), kompozitor, muzički urednik Radio-Zagreba. Kao sudionica NOB-a nastupila na kongresu kulturnih radnika u Topuskom; Alfred Schwarz (1907-1986), diplomirao na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji, skladatelj, autor orkestralnih, vokalnih i komornih kompozicija; Alfi Kabiljo (1935), popularni kompozitor musicala, baleta, scenske i filmske glazbe. Kao autor zabavnih melodija osvojio mnogo nagrada na domaćim i međunarodnim festivalima. Autor je i uspješnih kompozicija za djecu.

Kada spominjemo Muzičku akademiju u Zagrebu, odnosno Hrvatski glazbeni zavod, moramo spomenuti dra Roberta Siebenscheina. Sin inženjera i graditelja Josipa Siebenscheina, dugogodišnjeg gradskog zastupnika, koji je poslije potresa 1880. razvio živu djelatnost na novoj izgradnji Zagreba, dr Robert Siebenschein, odvjetnik i niz godina predsjednik Odvjetničke komore, bio je također u dva navrata gradski zastupnik, a kao dugogodišnji predsjednik Hrvatskoga glazbenog zavoda mnogo je pridonio razvitku i procvatu te značajne kulturne ustanove. Među gradskim zastupnicima iz redova židovske zajednice u Zagrebu nalaze se i Gustav Deutsch Maceljski, dr Hugo Kon i Milan Rosenberg.

Treba također reći da je iz redova židovske zajednice u Zagrebu proizišao niz vokalnih umjetnika koji su se istakli na opernoj i operetnoj sceni Zagreba i u svijetu. Uz već spomenutu Veru Schwarz, tu su Stanislav Jastrzebski (1879-1921), tenor Zagrebačke opere; Fanika Haiman (1871-1930), izvanredno popularna operetna pjevačica, koje će se još dobro sjećati najstariji Zagrepčani; Vika Engel (1885-1943), prva-kinja Zagrebačke opere (1909-1927), prva zagrebačka Saloma, Wagnerova Izolda, te Oktavijan u »Kavaliru s ružom«; Margita Dubajić (rođena Balassa, 1903-1986), omiljena zagrebačka operetna subreta 1926-1940; Leo Mirković-Friedmann (1904), bariton zagrebačke opere 1930-1941 – bio je među ostalim prvi Mitke u »Koštani«, mlinar u »Eri«, Alberich u »Rajninu zlatu«; Marko Rothmüller (1908), operni i koncertni bariton, nastupao u Zagrebačkoj operi, u londonskom Covent Gardenu, Staatsoperi u Beču, Metropolitan operi u New Yorku.

Ne možemo zaobići ni istaknute židovske dramske umjetnike u Zagrebu. Među njima su Josip Papić (1881-1927), dramski prvak HNK

od 1909. do smrti, koji je ostvario niz velikih uloga u Shakespeareovim dramama, kao Jago, Richard III, Klaudije u Hamletu, kao Kir Janja u istoimenoj Sterijinoj komediji, David Štrbac u »Jazavcu pred sudom«, Mešulah u »Dybuku« – da spomenemo samo nekoliko njegovih uloga. Tu je zatim Alfred Grünhut (1882-1946), sjajan karakterni glumac i izvrstan komičar. Nastupao je ne samo u drami već i u opereti i prvim našim filmovima. Tu je također Greta Kraus-Aranicki (1898-1956), popularna dramska glumica i članica HNK, koja je 1941. morala napustiti scenu, ali se poslije oslobođenja vratila u svoju matičnu kuću HNK; Paula Herzberger (1906), od 1926. član Drame HNK, nastupala je pretežno u klasičnom i suvremenom komediografskom repertoaru. Otpuštena nakon okupacije 1941, vraća se poslije oslobođenja u Hrvatsko narodno kazalište gdje radi do 1949. Napokon, tu je i Lea Deutsch (1929-1943), zagrebačko »čudo od djeteta«, koja već kao petogodišnja djevojčica igra 1932. u Freudenreichovim »Graničarima«, da bi 1933. osvojila zagrebačku publiku kao Marietta u igrokazu »Tako ti je na tom svijetu dijete moje«. Nastupa zatim u dramatizaciji Kästnerova romana »Tonček i Točkica«, kao Louisa u Molièreevu »Umišljenom bolesniku«, kao Gita u Strozzijevoj dramatizaciji »Šegrt Hlaپیća«, a Tito Strozzi za nju piše tekst operete »Čudo od djeteta« koju je uglazbio Josip Deči. Kazališni historičar Slavko Batušić piše o njoj: »Lea je glumila, pjevala, plesala – i punila kuću.« Dala je još niz uloga sve do okupacije, kada su je ustaše kao 14-godišnju djevojčicu dali otpremiti u Auschwitz, gdje je ubijena zajedno s majkom i mladim bratom.

Na baletnoj sceni istakla se Mira Sanjina, rođena Baum, plesačica, koreograf i baletni pedagog, sudjelovala u NOB-u, nakon oslobođenja primabalerina Narodnog pozorišta u Beogradu.

Na području likovnih umjetnosti iz židovske zajednice Zagreba potječe jedno od velikih imena slikarstva na ovim našim prostorima. To je nedavno preminuli Oskar Herman. Svojim djelima nije se samo uvrstio u vrh južnoslavenskog slikarstva, već je postigao i značajan uspjeh na izložbama u inozemstvu. Tu je također Milan Steiner, prerano preminuli veliki talent (umro je 1918), slikar kojemu je čest motiv bio Zagreb sa svojim ulicama i životom. »Steinerova senzibilnost – piše Ljubo Babić – dala je na impresionistički način zaokružena i vrijedna ostvarenja.« Kao veoma obdaren slikar istakao se i Ivo Rein. Studirao je na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu kao dak Vladimira Becića, zatim u Parizu kod znamenitog Andréa Lhotea. U tridesetim godinama prije rata živio je u Parizu, gdje u dva navrata sudjeluje na izložbi jugoslavenskih umjetnika. Oko sredine tridesetih godina njegovi radovi odražavaju tragičnu borbu španjolskog naroda protiv fašizma. Nakon izbijanja drugoga svjetskog rata interniran je kao ljevičar u logoru Vernet, odakle se 1940. uspio vratiti u Zagreb. Nakon okupacije interniran je u konclogoru na Rabu, a poslije kapitulacije Italije priključio se parti-

zanima u VII banijskoj diviziji. Teško ranjen, pao je u ruke neprijatelja i izdahnuo 1944. Iako je nestao relativno mlad, u 38. godini života, ostavio je za sobom opsežan opus, te su njegova djela nakon oslobođenja do 1982. prikazana na 11 izložbi.

Još jedan nadareni umjetnik bio je žrtva fašizma. Bio je to kipar Slavko Brill, kojega su ustaše ubili u Jasenovcu. Studirao je na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji kod Valdeca, Frangeša i Meštrovića, zatim između 1922. i 1928. nastavlja studij u Beču i Parizu. Izlagao je u zemlji i inozemstvu. Izradio je, među ostalim, i reljefe na Frangešovu konjaničkom spomeniku kralju Tomislavu u Zagrebu.

Zajedno sa Slavkom Brillom izlagao je 1922. slikar Adolf Weiller, dak Tomislava Krizmana, koji je zatim studirao u Beču i Münchenu. Nakon okupacije bježi iz ustaškog zatvora te se do kraja rata nalazi u partizanskim redovima. Izlaže 1959. u Zagrebu. Snažan mu je ciklus »Stradanje« iz vremena rata i okupacije, u kojem je prikazao patnje jednog pokoljenja što je palo žrtvom ustaških i nacističkih zločinaca.

Frangešov dak na Umjetničkoj akademiji bio je i Hinko Juhn, kipar, koji se osobito istakao kao keramičar. Izlagao je na brojnim izložbama prije rata, a posebno je zaslužan i kao stvaralac i kao pedagog za razvoj keramičke umjetnosti kod nas. Židovska zajednica u Zagrebu dala je i jednog nadarenog umjetnika karikature. Bila je to Klema Švarc-Požgaj.

Nećemo se ovdje posebno zadržati na stvaralaštvu likovnih umjetnika srednje i mlađe generacije, čiji opus još nije dovršen, a među kojima su Alfred Pal, Stella Skopal, Vera Dajht-Kralj, Vera Fischer i drugi.

Kada govorimo o umjetničkom doprinosu pripadnika židovske zajednice ovome gradu, moramo spomenuti i umjetnike pisane riječi. Među njima je Miroslav Feldman, jedan od najistaknutijih dramatičara između dva rata; zatim Ina Jun-Broda, sestra sociologa Vere Ehrlich-Stein, pjesnikinja i prevodilac, koja je svojim izvrsnim prijevodima na njemački jezik zaslužna za prodor hrvatske i jugoslavenske literature u svijet. Tu je također i Hinko Gottlieb, pjesnik i suptilni prevodilac Heinea na hrvatski.

Svrha je ovog osvrtu da u povodu 180. obljetnice osnivanja Židovske općine u Zagrebu makar letimice pokaže stremljenja i dostignuća mnogobrojnih njezinih članova u tom gotovo dvostoljetnom razdoblju na različitim poljima ljudske djelatnosti. Sav taj rad, sva ta pregnuća, prekinuti su okupacijom zemlje i nacističko-ustaškim genocidom.

U aktivnoj borbi protiv najeзде zločinaca sudjelovalo je za vrijeme narodnooslobodilačkog rata samo na području Zagreba i Hrvatske oko 1800 Židova, od kojih je više od 30% poginulo, dakle gotovo svaki treći. U organiziranju ustanka protiv okupatora i njegovih kvislinga sudjelovao je znatan broj pripadnika židovske zajednice koji su živjeli, djelovali ili studirali u Zagrebu, a među njima i pet narodnih heroja: Pavle Pap, Robert Domanji, Aleksandar Elias Engel, Adolf Steinber-

ger i Samuel Lehrer, koji je u ratu uzeo ime Voja Todorović. Među preživjelim borcima Židovima s područja Zagreba i Hrvatske nalazi se 26 nosilaca »Partizanske spomenice 1941«.

Da zaključimo. Unatoč tome što je taj pregled vrlo sumaran i nepotpun, vjerujem da se iz njega ipak vidi kako su mnogi pripadnici židovske zajednice pridonosili kulturnom i materijalnom napretku Zagreba, kako su velik obol davali za njegovu dobrobit i njegov ugled, koliko su obogaćivali duh ovoga grada, sve dok se na grad i na cijelu zemlju nije sručila pošast crnija od svake kuge i krvoločnija od svega što je povijest ikad zabilježila.

I naposljetku, neka mi bude dopušten post scriptum. U Jugoslaviji ima nekoliko desetaka gradova i mjesta koji su na jedan ili drugi način, spomen-obilježjima ili spomenicima, odali počast židovskim žrtvama genocida. U Zagrebu, gdje je živjela najbrojnija židovska zajednica Jugoslavije, takvog spomen-obilježja, čak ni 40 godina poslije oslobođenja, još nema. Prošlo je više od četiri desetljeća otkako su ustaše do temelja srušili jedan od arhitektonskih spomenika grada Zagreba, veliku izraelsku sinagogu. Taj prostor i danas još zjapi prazan. Na mjestu te, od zločinaca srušene, sinagoge nalazila se više godina provizorna montažna konstrukcija jednog tekstilnog poduzeća. Kad je ona prije nekoliko godina izgorjela, netko je došao na, blago rečeno, čudnu ideju, da na tom praznom prostoru, gdje je nekada stajala sinagoga, upriliči karnevalski vašar. Ne mislimo da je to učinjeno svjesno u nekoj podrugljivoj, zloj namjeri. Posrijedi je bilo obično neznanje, nehat, možda i glupost.

Međutim sada, u povodu 180. obljetnice osnivanja zagrebačke Židovske općine, mislimo da bi grad Zagreb taj prostor mogao napokon dostojno obilježiti.

Dana 31. kolovoza 1986. dopisnik »Vjesnika« izvijestio je iz Zapadnog Berlina: »Na jednoj strani ulice (stoji) obnovljena središnja sinagoga židovske zajednice, u čiji je ulaz ugrađen tko zna kako spašeni portal iz prvog hrama koji su nacisti spalili u divljačkoj Kristalnoj noći 1938...«

Od srušene zagrebačke sinagoge preostalo je svega nekoliko ukrasnih kamenih blokova koji su poslije rata preneseni u zagrebačku Židovsku općinu. To ne znači da plediramo za obnovu zagrebačke sinagoge. Ostalo je u Zagrebu pre malo vjernika za to, a i financije grada to možda u ovom času ne bi podnijele. Ali ono što smatramo moralnom obvezom grada Zagreba prema svojim židovskim građanima, od kojih su gotovo 90% bili žrtve genocida, jest da se u budućoj izgradnji prostora gdje je stajala sinagoga predvidi jedan arhitektonsko-spomenički objekt ispred buduće zgrade, objekt koji će dolično obilježiti sjećanje na uništenu prijeratnu židovsku zajednicu Zagreba. Mislim da ne treba sumnjati da grad Zagreb, u kojem dosad takvog obilježja nije bilo, to može i hoće učiniti.

Branko Polić

POZDRAVNI GOVOR

*održan prije izvedbe Verdijevog »Nabucca«
u Hrvatskom narodnom kazalištu 6. XI 1986.*

Poštovani uzvanici, dragi gosti, drugarice i drugovi, pripala mi je velika čast da vas iskreno pozdravim u ovom svečanom trenutku, kad Jevrejska općina u Zagrebu obilježava 200-godišnjicu stalnog boravka Židova u ovome gradu i ujedno 180-godišnjicu svoga postojanja. Tom prilikom prvi vam želim dobrodošlicu u našoj sredini.

Ujedno mi je veliko zadovoljstvo da u ime naše razmjerno male, u ratnom pogromu pod svirepim okolnostima desetkovane zajednice, zahvalim Upravi Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu što nam je omogućila današnju svečanost. Tom prilikom želio bih evocirati i spomen na neke od značajnih pripadnika naše zajednice koji su u prošlosti pripadali ovoj slavnoj kući, svijetlom simbolu umjetničke tradicije.

Podsjetio bih najprije na plejadu istaknutih dramskih umjetnika: Josipa Papića, Faniku Haiman, Alfreda Grünhuta, Gretu Kraus-Aranicki, Paulu Herzberger, te Vojka Kavića i nezaboravnu malu Leu Deutsch, koji su poginuli mučeničkom smrću. Treba spomenuti i dramskog pisca Miroslava Feldmana, dirigente i skladatelje Oskara Jozefovića i Milana Sachsa, zatim Žigu Hirschlera, Josipa Dečija i Alfreda Pordesa, te nekolicinu zaslužnih opernih umjetnika: Stanislava Jastrzebskog, Viku Engel, Veru Schwarz, Marka Rothmüllera i Lea Mirkovića, kao i nedavno preminulu operetnu subretu Margitu Dubajić. Ujedno odajemo počast i drugim zaslužnim kazališnim pregaocima u ovome gradu koji su također pripadali i našoj zajednici.

Istaknuo bih naposljetku i značenje Antuna Schwarza, tog »krčiteljca tla za stalnu hrvatsku operu«, kako su ga zvali, koji je, prije Zajčeva dolaska u Zagreb, a povremeno i kasnije, ravnao glazbenim predstavama još u gornjogradskom kazalištu. Uostalom, uvježbao je i prvu domaću izvedbu Verdijevog »Nabucca«, godine 1878.

Večeras slušamo upravo to djelo. Ono nije samo prvi Verdijev uspjeh u Milanskoj Scali daleke 1842. godine, kad je zbor zarobljenih Židova postao ujedno i bojni poklič podjarmljene Italije u težnji za oslobođenjem, nego je i za židovski narod poprimilo simbolično značenje. I to iz dva aspekta: povijesnog, u iskazu biblijskog proroka Jeremije o babilonskom sužanjstvu prije 2500 godina, i suvremenog, jer za čovjeka današnjice simbolizira sjećanja na sve strahote novovjekog holokausta. To potresno starozavjetno svjedočanstvo, pretočeno u glazbeno ruho, bilo je zapostavljeno u daljnjim tokovima povijesti, a i kasnijeg Verdi-

HRVATSKO NARODNO KAZALIŠTE

GIUSEPPE VERDI

NABUCCO

Opera u četiri čina

Libreto: TEMISTOCLE SOLERA
 Glazba: GIUSEPPE VERDI
 Dirigent: ALEKSANDAR KOWALSKY
 Redatelj: PETAR SELEM
 Scenograf: BOZIDAR RASICA
 Kostimograf: SILVIJA STRAHAMMER
 Zborovoda: ZORAN JURANIĆ
 Scenski pokret: SONJA KASTL
 Struktura svjetla: ALEKSANDAR AUGUSTINČIĆ
 Asistent redatelja: IVICA KRAJAC
 Asistent scenografa: VERA MARSIC
 Asistent kostimografa: DANICA DEDIJER
 Pomoćnik redatelja: SANDA VOJKOVIĆ

Nabucco, babilonski kralj	FRANCISCO VALLS
Ismaele, nećak judejskog kralja	HRID MATIĆ
Zaccaria, hebrejski veliki svećenik	JURIJ ZINOVENKO
Abigaille, kćerka Nabucca i robinje	ANASTAZIJA DIMITROVA
Fenena, Nabuccova kćerka	CECILIJA CAR
Baalov veliki svećenik	MARIJAN JURISIĆ
Abdallo, štitonoša babilonskog kralja	DAMIR ŽARKO
Anna, Zaccarijina sestra	BLAZENKA MILIĆ

Babilonski i hebrejski vojnici, hebrejske djevojke, babilonske žene, babilonski svećenici i velikaši, narod.

Mjesto događanja: Jeruzalem i Babilon, 586. godine pr. n.e.

ORKESTAR I ZBOR OPERE HNK

Koncertni majstori: MAJA DEŠPALJ-BEGOVIĆ i GEZA BALAZ

Sudjeluju članovi Zbora Radio-televizije Zagreb

Opera se pjeva na talijanskom originalu

jevog stvaralaštva. Bilo je i zamjerki što su svi likovi, osim protagonista Nabukodonosora, plod uobrazilje vještog libretista Solere. Tek nakon drugoga svjetskog rata Verdijev »Nabucco« doživljava sve brojnije i uspješnije izvedbe širom svijeta, a danas je i jedno od najčešće izvođenih djela. U Jugoslaviji je izvedeno na devet opernih pozornica! Vjerujem da će vam večerašnja predstava, s obzirom na visoku kvalitetu izvedbe, ostati u posebno dragoj uspomeni. Svim izvođačima još jednom srdačno hvala!

Dr Mirjana Gross
**ŽIDOVI U HABSBURŠKOJ MONARHIJI
 U 19. STOLJEĆU**

**O židovskom identitetu u doba modernizacije:
 od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1906. do
 zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873.**

Na području Habsburške Monarhije i u većem dijelu Evrope Židovi su bili religijska i etnička zajednica izdvojena pod različitim okolnostima iz općevažećih pravnih i društvenih normi i podvrgnuta posebnim propisima s ciljem da se ograniči njihov broj, odredi kojim se zanimanjem smiju baviti i prisili ih na što više izravnih davanja, nametnutih isključivo njima. Židovi nisu smjeli posjedovati nekretnine, a bili su isključeni iz cehova. Zato se nisu mogli baviti ni poljoprivredom ni obrtom. Uvjeti za njihov opstanak postojali su samo u prostoru koji nije bio reguliran strogim pravilima feudalnog, staleškog društva. Morali su živjeti od trgovine robom koja nije bila obuhvaćena cehovskim propisima: stokom, žitom, proizvodima seoskog zanata, rabljenim stvarima. Slika židovskog pokućarca, koja se održala do kasno u 19. stoljeće bila je uobičajena. Bili su mjenjači i posuđivači novca i vlasnici zalagaonica. Omraženi i prezreni zbog ove, njima nametnute djelatnosti, a pogotovu zato što su svakog pojedinca smatrali odgovornim za Kristovu smrt, živjeli su na društvenim marginama. Kršćanska ih je sredina smatrala manje vrijednim bićima. Zato su zagrebačke liberalne »Narodne Novine« nakon protužidovskih izgređa 1848 (potaknutih od jednoga kaptolskog činovnika) morale najprije poučiti svoje sugrađane: »I Židov jest čovjek; i nad njim bdije ista providnost koja i nad tobom!« U sistemu potpunog odvajanja židovske zajednice od kršćanskog društva, židovski identitet nije bio u pitanju. Izražavao se u hermetički

zatvorenom načinu postojanja koje je obuhvaćalo cjelinu svakodnevnog religijskog i kulturnog života članova obitelji. Putem strogih zakona ortodoksnog tradicionalizma »vjera otaca«, kao »savez« židovskog naroda s Bogom, pružala je pojedincima duhovnu hranu i snagu nužnu za opstanak u neprijateljskoj sredini.

Ta se sudbina počela razmjerno naglo mijenjati u drugoj polovici 18. stoljeća, u razdoblju prosvijećenosti. Židovi su najprije postali podanici apsolutističke države koja se modernizirala, a zatim građani buržoasko-liberalnog društva. Službeno su ih počeli nazivati »Izraelićanima« ili građanima »mozaičke« vjere, jer se židovsko ime smatralo pogrdom. Nužnost prilagođivanja izmijenjenim životnim uvjetima izrazila se u novom shvaćanju i osjećaju židovskog identiteta, prije svega religije koju je trebalo iznova odrediti u bitno izmijenjenim društvenim uvjetima. Doba prosvijećenosti i tolerancije postavilo je pitanje razdvajanja tradicionalne židovske strukture u »vječnu« religijsku jezgru i u privremene oblike njezine pojavnosti koji su nastali u određenim povijesnim razdobljima. Židovska prosvijećenost *Haskala* otvorila je doduše put asimilaciji, ali i oživljavanju hebrejske jezične tradicije i nove samosvijesti koja se potkraj 19. stoljeća djelomično izrazila kao nacionalna svijest unutar tadašnjih zajednica, odnosno kao težnja da se postigne vlastita židovska država.

Tolerancijski patenti Josipa II (za Ugarsku od 31. ožujka 1873) nisu za Židove nipošto značili građansku ravnopravnost. Kako su se izrazili zagrebački Židovi, oni su sada bili »tèrpljeni«, drugim riječima, kršćani su ih bolje podnosili negdje pokraj sebe. No ta »tèrpeljivost« kao izraz rušenja feudalnoga društva omogućila je znatna olakšanja i proširenja skućenoga židovskog životnog prostora. Društveno-ekonomske, pravne i političke raznolikosti zemalja Habsburške Carevine odrazile su se i u životu židovskih zajednica. Postupak prema njima nije bio svuda jednak. Ponegdje, kao u Hrvatskoj, uopće im je zabranjen boravak do potkraj 18. stoljeća. Ondje gdje su se mogli zadržavati podvrgnuti su različitim propisima. Židovima u Ugarskoj i Hrvatskoj priznato je pravo da se bave svim obrtima i trgovačkim poslovima tek zaključkom Ugarskoga sabora 1840, ali su smjeli držati samo židovske kalfe. Osim toga, prošireno im je pravo naseljavanja. Godine 1846. mađarske su se židovske općine otkupile od »tolerancijske« takse što ju je nametnula Marija Terezija kao posebno židovsko davanje (za dozvolu boravka, za dolaženje na sajmove, za sklapanje braka). Svojim priložima sudjelovale su i općine Hrvatske i Slavonije.

Židovi su, dakle, na temelju patenata Josipa II, bili samo »tèrpljeni«. No austrijskim je Židovima Ustavom od 26. travnja 1848. zajamčena građanska ravnopravnost, pravo na posjedovanje nekretnina i sloboda službe božje. Ukinute su im zasebne takse i nameti, pa su tako i u porezu izjednačeni s kršćanima. Za razliku od Austrije, u Ugarskoj i Hrvatskoj nije se 1848. promijenio pravni položaj Židova. Mađarski

krnji revolucionarni sabor tek je neposredno prije sloma, 28. srpnja 1849, izglasao emancipaciju Židova (istoga dana kad i zakonski članak o nemađarskim »narodnostima«). Židovi su se ipak u velikom broju pridružili mađarskoj revoluciji i zbog toga su kasnije teško stradali. Uz protestante, proglašeni su glavnim krivcima za mađarsku revoluciju. Držanje mađarskih Židova odrazilo se i na položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji, jer su i oni od mađarske revolucije očekivali punu ravnopravnost. No uživali su zaštitu bana Jelačića koji je spriječio njihovo protjerivanje iz Varaždina i Požege što su ga htjeli provesti konkurentski kršćanski trgovci i obrtnici.

Oktroiranim ustavom od 4. ožujka 1849. Židovi cijele Carevine proglašeni su jednakim s kršćanima u svim građanskim pravima. No Silvestarski patent od 31. XII 1850, kojim se uvodi otvoreni apsolutizam, šutio je o tome. Zato postupak prema Židovima nije bio pravno uređen. To je izazvalo goleme poteškoće u interpretaciji njihove »spособnosti posjedovanja« nekretnina i otvorilo vrata samovolji oblasti. Carska odluka od 2. listopada 1853. čak je ponovo uvela za Židove ograničenje, odnosno zabranu posjedovanja nekretnina. Pedesetih godina ostale su na snazi i brojne druge protužidovske mjere iz predožujskog razdoblja, izuzevši posebno oporezovanje. Tek carskim patentom od 18. veljače 1860. dopušteno je Židovima posjedovanje nekretnina, uz ostalo i zemljišta ako ih obrađuju u vlastitoj režiji. Postupno su ukinute različite odredbe koje su sužavale obiteljski i privredni život, primjerice oblasno odobrenje braka, ograničenje sposobnosti svjedočenja na sudu, isključenje iz određenog obrta, zabrana naseljavanja u rudarskim naseljima te posebne odredbe koje su vrijedile samo u nekim krunovinama Monarhije.

Odobrenjem posjedovanja nekretnina napokon su bila otvorena vrata i zakonskom proglašenju građanske ravnopravnosti Židova. Austrijski temeljni državni zakon od 21. prosinca 1867. uklonio je posljednja ograničenja u državnom i privatnopravnom položaju Židova, a slijedili su još i drugi, sve do posljednjeg zakona o vanjskim pravnim okolnostima izraelitskih religijskih zajednica god. 1890. Nakon 1867. austrijski su Židovi kao pojedinci bili ravnopravni građani, no nisu priznati kao nacija.

Židovi u Ugarskoj dobili su građansku ravnopravnost zakonom od 28. prosinca 1867, a njihova emancipacija u konfesionalnom pogledu provedena je 1895.

Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868) »bogoštovje« je pripadalo djelokrugu hrvatske autonomije, tj. zakonodavstvu Hrvatskog sabora. Zakonsko proglašenje ravnopravnosti Židova postavilo se na dnevni red u doba političkoga kaosa u postnagodbenim godinama. Mađarsko ministarsko vijeće, koje je kontroliralo hrvatsku autonomiju, odobrilo je 11. prosinca 1870. da se vladaru predloži na predsankciju (dozvolu da se nacrt zakona stavi na dnevni red Sabora) osnova zakona o ravno-

pravnosti Izraelićana. No ban Levin Rauch predao je Saboru tu osnovu godinu dana kasnije, uoči njegova raspuštanja, kada se o tome više nije moglo raspravljati. Iste godine (1871) grupa od petnaest zastupnika urgirala je da se spomenuta zakonska osnova postavi na dnevni red. U njihovo ime govorio je varaždinski zastupnik Dragutin Pust, što nije slučajno, jer je u Varaždinu postojala brojna židovska zajednica. Optužio je Rauchovu vladu da nije uistinu mislila uzakoniti ravnopravnost Izraelićana, nego da je samo htjela pridobiti »naše zemljake« u budućim izborima. Pust je istaknuo nužnost »da se izvede načelo jednakosti svih državljanah pred zakonom«, jer se bez toga čini »nepravda« Izraelićanima koji nose državne terete i »dobro žele ovoj zemlji«. Saborska većina prihvatila je taj prijedlog, ali ga je mogla staviti na dnevni red tek više od godinu dana kasnije, jer u vrijeme tadašnjih velikih političkih potresa Sabor nije smio zasjedati. Tek 19. rujna 1873. Sabor je izglasao osnovu zakona kojom se »sljedbenici izraelitičke vjere« priznaju »tako u pogledu slobodnoga izvršavanja vjerozakona, kako i u pogledu uživanja prava političkih i građanskih ravnopravnimi sa sljedbenici ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroizpoviestih«.

Da bismo shvatili duhovna kretanja, moramo istaknuti značajne razlike u strukturama židovskog društva u pojedinim zemljama Monarhije. Bečki Židovi, starosjedioci, uključili su se već prije, a pogotovu poslije 1848. u sloj krupne i srednje buržoazije. Nakon konačne emancipacije 1867. njihov udio u bankarstvu, trgovini na veliko i malo, u industriji i u inteligenciji, tj. među liječnicima, pravnicima i novinarima bio je znatan. Ta se buržoaska struktura zatim izmijenila doseljenjem Židova iz istočnih područja, koji su se bavili sitnom trgovinom i obrtom. U Češkoj i Moravskoj postojala je znatna razlika između buržoaske strukture židovskog društva u industrijskim gradovima i onih koji su ostali vezani uz poljoprivredu i bavili se sitnom trgovinom i obrtom. U Galiciji je feudalno društvo omogućavalo da Židovi budu posrednici između poljskih veleposjednika i njihovih poljskih ili ukrajinskih podložnika. Nakon sloma feudalnog uređenja industrijalizacija je bila neznatna. Gradska središta nisu mogla primiti ni kršćanske ni židovske proletarizirane slojeve. Posljedica je bila teška oskudica koja je urodila iseljavanjem. Oni koji su ostali jedva su mogli preživjeti kao mali trgovci, obrtnici ili krčmari. Sloj imućnijih bio je ovdje vrlo tanak.

Poznato je da su Židovi bili važni nosioci kapitalističkog razvoja u Ugarskoj. I ovdje je nakon austro-ugarske nagodbe vidljiv natprosječni udio židovske elite u bankarstvu, trgovini i industriji te u intelektualnim zvanjima. Međutim, otprilike dvije trećine židovskog stanovništva pripadalo je sitnom građanstvu i proletarijatu. U Hrvatskoj je bila slična situacija. U Zagrebu i u nekim drugim gradovima, kao što su Varaždin, Rijeka i Osijek, živjela je židovska elita koja se uključila u imućnije produktivno građanstvo i davala iz svojih redova razmjerno

velik dio inteligencije, dok je većina židovskog stanovništva u manjim naseljima pripadala sitnom građanstvu, a donekle i proletarijatu.

Ondje gdje su živjele veće židovske skupine ortodoksni su Židovi uzdržavali osnovne vjerske škole (Chadarim) i škole u kojima su se učili Tora, Talmud i hebrejski. Nakon toga, sinovi ortodoksnih Židova mogli su posjećivati više vjerske škole (Ješivot). U Hrvatskoj je većina židovske djece pohađala javne škole, a vjerski odgoj dobivala je privatno ili u pomoćnim školama.

Da im sinovi ne bi ostali na marginama kršćanskog društva, židovski liberali nastojali su im pružiti što opsežniju naobrazbu. Od sto stanovnika, među Židovima je uvijek bilo više onih koji su znali čitati i pisati nego među kršćanima. Razina pismenosti bila je dakako znatno viša među gradskim stanovništvom nego među Židovima u manjim naseljima. God. 1910. najveći postotak pismenih Židova od svih gradova Hrvatske i Ugarske imao je Varaždin – 90,3%, a ni Osijek sa 87,7% nije mnogo zaostajao. Čini se da je u Hrvatskoj i Slavoniji potkraj stoljeća gotovo polovica židovske djece završavala barem 4 razreda neke srednje škole. Porast obrazovanja omogućivao je sve većem broju židovskog pučanstva da prati nova duhovna kretanja, da se s njima razračunava i da se pri tom opredijeli. Dakako da je tendencija prihvaćanja liberalnih strujanja bila znatno veća u imućnijih i obrazovanijih dijelova židovskog društva i u proletarijatu. Sitnoburžoaski slojevi bili su skloni da ustraju uz pradavne tradicionalne oblike života. Naravno, ta se pojava ne može nipošto apsolutizirati jer su složena kretanja u toku modernizacije pružala razne mogućnosti opredjeljenja.

Prosvijećenost i društveni potresi nakon francuske revolucije izazvali su i u kršćanskim crkvenim institucijama i zajednicama više struja koje su reagirale na društvene preobrazbe. Snažna su se previranja pojavila posebno u katoličkoj crkvi. Nešto slično dogodilo se i u židovskim zajednicama Habsburške Monarhije, gdje su nastale dvije struje s različitim varijantama. Reformisti ili neolozi htjeli su preobraziti i ponovo definirati religijsku i društvenu tradiciju Židovstva kao temelj ostvarenju proglašene ravnopravnosti. Ortodoksi ili starovjerci čvrsto su se držali tradicije vjerujući da transformacije što ih predlažu reformisti moraju izazvati slom Židovstva. To dakako ne znači da neke grupe nisu bile spremne na stanovite promjene.

Pod utjecajem iz Njemačke, židovska prosvijećenost *Haskala* širila se među inteligencijom koja se povećavala nakon što je Židovima za Josipa II dopušteno da polaze univerzitet. Središta novoga učenja pojavila su se u svim pokrajinama gdje je bilo židovskog stanovništva. U gradovima Hrvatske reformisti su već prije zakona o ravnopravnosti Židova potisnuli starovjerce.

Filozof Moses Mendelssohn prvi je jasno postavio osnovno pitanje *Haskale* i reformističkih bitki u 19. stoljeću. Riječ je o mogućnosti sin-teze između univerzalne religije razuma i božjeg Zakona što ga je

židovska zajednica stoljećima slijedila u svim pojedinostima svakodnevno života. »Kako bi čisti razum mogao proturječiti istinskoj religioznosti, kada je jedno i drugo božji izraz« – pisao je jedan od brojnih reformističkih autora u svom udžbeniku vjeronauka.

Znatnu ulogu u širenju *Haskale* imala je bečka hebrejska tiskara, iz koje je izrasla razmjerno bogata publicistika, kao posrednik između Židovstva na zapadu i istoku Monarhije. U samom Beču ipak se nije razvilo središte intenzivnog bavljenja židovskom poviješću i književnošću, jer su najuglednije i najutjecajnije židovske obitelji bile spremne za asimilaciju. Jedno od središta novoga pokreta, koji je nastojao prevladati duhovni geto i prihvatiti ideologiju prosvjetiteljstva i liberalizma, nastalo je u Galiciji. Tamošnji prosvjetitelji nastojali su uskladiti racionaliziranu židovsku teologiju s Hegelovom filozofijom povijesti. No morali su se prije svega baviti pobijanjem otpora ortodoksa i hasida, o kojima će kasnije biti riječi.

Kako bi se obezvrijedilo mišljenje kršćanskog svijeta da je nečasno biti Židov, ili da je to teret, što je bilo životno iskustvo samih Židova, trebalo je najprije povesti borbu za visoku intelektualnu i etičku razinu Židovstva. To učenje dalo je izuzetnu motivaciju pojedincima da se afirmiraju, ne samo na ekonomskom području nego i u intelektualnim zvanjima i u umjetnosti. I zagrebački Židovi htjeli su pokazati da njih ne zanimaju samo materijalni interesi, kako to tvrde kršćani, nego i kultura. Nastojali su zato svojoj djeci dati što širu naobrazbu, a na polovici stoljeća pojavili su se i prvi liječnici koji su u kulturnom pogledu imali znatnu ulogu. U isto vrijeme zagrebačka je sredina imala i prve židovske umjetnike. U Monarhiji poznati pijanist Julije Epstein bio je rođeni Zagrepčanin, a Anton Schwarz postao je 1852. učitelj violine i voditelj orkestra u Glazbenom zavodu.

Postojalo je više vrlo različitih reformnih struja. Svima je bilo zajedničko uvjerenje da religijska obnova ne smije biti proizvoljno stvaranje nečega sasvim novog, nego da je to reforma religijske jezgre koju su stoljećima izopačavale slučajne i površne nakupine. Te su struje uglavnom smatrale da je Talmud zapravo nedovršena rasprava između starog i novog poimanja Židovstva na putu njegova prilagođivanja promijenjenim društvenim odnosima. Reformisti su vjerovali da su univerzalni elementi u židovskoj religiji važniji od ortodoksnog ustrajanja na pojedinačnim tradicionalnim pravilima. I ne samo to! Tvrđili su štoviše da je riječ o misiji Židovstva, koje je čovječanstvu dalo monoteizam, pri usavršavanju kulture i etičkih normi. Dijaspora se više nije osjećala kao kazna božja, nego naprotiv kao božje sredstvo na putu ostvarenja mesijanske ideje kao spoznaje Boga u svijesti cijeloga čovječanstva. U svakom slučaju, uključivanje Židovstva u kulturni napredak čovječanstva nije se smatralo napuštanjem religijske jezgre, nego naprotiv ispunjenjem od Boga dane misije. Pri tom bi zapravo trebalo da nestanu nacije, a čovječanstvo bi se sjedinilo u jedinstvenoj ljudskoj

porodici. Podloga tom uvjerenju bila je dakako optimistička ideologija liberalnoga kozmopolitizma o tobože neprekidnom društvenom i moralnom napredovanju čovječanstva. No u tom se pogledu na svijet zrcalilo i nesigurno držanje liberalnih, asimiliranih Židova prema vlastitoj religiji.

Prvo pitanje bilo je, dakako, može li Židovstvo, ako se potpuno integrira u svoju sredinu, sačuvati religijski identitet, a drugo, hoće li kršćani prihvatiti ravnopravnost Židova, ne samo formalno nego i stvarno, i time pokazati svoju zrelost za kulturni napredak čovječanstva.

Kakva su bila optimistička očekivanja reformističke židovske inteligencije u toku velikih preobrazbi 1848. i nakon toga, mogu možda ilustrirati dva primjera. U četrdesetosmaškom austrijskom parlamentu uzviknuo je jedan židovski zastupnik: »Ako je istina da mi Židovi očekujemo dolazak Mesije, onda on mora doći 1849. Ako više nismo potlačeni, ne trebamo Mesiju.« Kada je god. 1860. nakon apsolutističkog režima počelo pseudoustavno razdoblje, poznati je bečki govornik dr Adolf Jelinek održao jednu propovijed koja je postala slavna. »Gledajte kako svi narodi dolaze s mirom u srcu i s radošću u crtama lica, kako se okupljaju u prijaznom krugu i pružaju jedan drugom bratsku ruku, kako se okupljaju oko zastave slobode i mira i uz radosno klicanje pjevaju Šir ha-širim – Pjesmu nad pjesmama – kako se to u povijesti još nikada nije dogodilo – Pjesmu nad pjesmama humanosti koja otkupljuje i oslobađa narode.« Svoje osnovne težnje možda su najbolje izrazili reformisti na sinodu u Augsburgu 1871. Željeli su »Židovstvo u suglasnosti s načelima jedinstva ljudskoga roda, jednakosti sviju pred zakonom, jednakosti sviju u obvezama i pravima prema domovini i državi, kao i potpunu slobodu pojedinca u njegovu religijskom uvjerenju i ispovijedanju tog uvjerenja«.

Kasnija pojava cionizma bila je dakako negacija takvih težnji. Herzlovoj knjizi »Židovska država« protivio se primjerice bečki nadrabin dr Moritz Gudemann, s izjavom da taj program znači napuštanje duha židovske religije. Prema njemu, misija je Židovstva da sudjeluje pri ukidanju individualnosti nacija i da se zalaže za sjedinjenje svih ljudi u jednu porodicu, a ne da stvara vlastitu naciju. Smatrao je da su Židovi doduše nekada bili narod, ali da su sada tek religijska zajednica.

Razumije se da su iluzije reformista odnjihane u kolijevci evropskog liberalizma, no imale su posebnu židovsku boju. Židovski se mentalitet razvijao unutar neprijateljske sredine koja je Židovima jedva pripisivala ljudske osobine. Mogućnost da se postigne ono što je čovjeku najpotrebnije za kvalitetni opstanak – ljudsko dostojanstvo – izazivala je u mnogih obrazovanih pojedinaca osjećaj sreće i egzaltiranosti koja im u prvo vrijeme nije dopuštala da uočavaju zbilju. Kao nebeska muzika zvučali su židovskom uhu novi tonovi koji su se sada mogli čuti iz kršćanske elite. Primjerice, Dragutin Pust je 1872. prigodom svoga pri-

jedloga da se uzakoni ravnopravnost Židova rekao: »Mi, gospodo, nesmiemo zanemariti dužnost prosvjećena zastupstva, mi moramo što prije našoj braći izraeličanom priznati u svem ravnopravnost s nami, mi nesmiemo dopustiti da ovaj inteligentni diel pučanstva nosi na sebi sramotni biljeg, koji je baština tamnih sriedoviečnih nazorah.«

Predlažući samu zakonsku osnovu 1873. dr Marijan Derenčin je izjavio: »Da Izraeličanin, ostajući vjeran vjeri otacah svojih, može biti vjeran sin svoje domovine, to se kod nas obćenito misli.« Obrazovani su Židovi dakako znali da tako misli samo manjina, ali su se u svom novoprobudenom optimizmu zacijelo nadali da će se to uvjerenje proširiti u sve društvene slojeve.

Očigledno su se židovski liberali morali vrlo brzo uvjeriti u to da je humana zajednica čovječanstva još daleka budućnost. U Habsburškoj Monarhiji prevladali su nacionalni i klasni sukobi, i »ravnopravni« Židovi morali su se svrstati u borbene redove. Tako je čak i Jelinekova »Pjesma nad pjesmama« imala svoje naličje. Autor je naime bio uvjeren da Židovi u mnogonacionalnoj Habsburškoj Monarhiji predstavljaju njemačku kulturu i da su prirodni saveznici njemačkih liberala, a to drugim riječima znači da moraju sudjelovati u nacionalnim sukobima sa slavenskim nacijama Austrije. Židovi u Češkoj morali su se odlučiti hoće li biti Nijemci ili Česi. Židovi u Mađarskoj, koji su govorili jidiš, odnosno njemački, postali su uz zdušnu pomoć brojnih rabina »dobri« Mađari.

U Hrvatskoj je situacija bila nešto složenija, jer je modernizacija hrvatskog društva ovisila najprije o bečkom, a zatim o peštanskom središtu Monarhije. No i Židovi u Hrvatskoj postali su s vremenom »vjerni sinovi svoje domovine«, tj. »dobri« Hrvati. Možda je karakteristično to što se od Židova u tom pogledu zahtijevalo izjašnjavanje, čim je započelo ustavno razdoblje. Tako se, primjerice, u samom trenutku proglašavanja ustava listopadskom diplomom 1860, u novom listu »Pozor« pojavio jedan članak koji je zvučao kao obećanje da će Židovi ubuduće sudjelovati u nacionalnom pokretu. Kao neravnopravni podanici, Židovi to dotad nisu mogli uraditi, pisao je autor članka, ali će to biti moguće kad se ozakoni njihova ravnopravnost. Put je otvoren, jer su oni već postali građani Hrvatske i Slavonije dozvolom posjedovanja nekretnina i ukidanjem drugih ograničenja na početku 1860.

Kada je riječ o opredjeljivanju Židova za pojedine nacionalne pokrete, važno je spomenuti pitanje materinjeg jezika. Židovi Aškenazi govorili su u početku *jidiš* za razliku od Sefarda koji su, nakon istjerivanja iz Španjolske, zadržali svoj španjolski dijalekt – *ladino*, proširen na Sredozemlju, Balkanu i Bliskom istoku. No oni su uglavnom tek 1878, nakon okupacije Bosne i Hercegovine, postali građani Habsburške Monarhije. *Jidiš* jezik nastao je između 11. i 13. stoljeća od njemačkih, romanskih, hebrejsko-aramijskih i slavenskih elemenata. Najveći broj

riječi potječe iz njemačkog. Seljenjem Židova sa zapada na istok *jidiš* jezik prenosio se u 13. i 14. stoljeću u Poljsku, Slovačku i Ugarsku te u istočna područja sve do Rusije. (Granica je bila na pravcu Petrograd-Rostov.) U toku 18. i 19. stoljeća *jidiš* je pomalo nestajao u Zapadnoj Evropi, Njemačkoj i Austriji, jer su nacionalni jezici tih zemalja postali i materinji jezici Židova. Do 20. stoljeća *jidiš* se održao u Ugarskoj, posebno u Slovačkoj i u Gradišću, te u Galiciji i Bukovini. Osnivači zagrebačke Židovske općine, a vjerojatno i kasniji doseljenici iz zapadne Ugarske, govorili su svojim *jidiš* dijalektom. Hebrejski je bio jezik religijskih obreda i višeg obrazovanja. Austrijski temeljni državni zakon (1867) nije priznavao Židove kao naciju, nosioca posebnog prava na vlastiti jezik. *Jidiš*, kao materinji jezik devet desetina židovskog stanovništva Galicije i Bukovine, smatrao se dijalektom. U popisima stanovništva morali su biti navedeni drugi jezici kao jezici saobraćanja. Ni ugarsko zakonodavstvo nije priznavao *jidiš* kao jezik. Jezične statistike nisu doduše sasvim pouzdane, ali svakako jasno pokazuju asimilacijske tendencije. U prvoj polovici 19. stoljeća većina Židova zapadnih dijelova Habsburške Monarhije govorila je njemački. To je i u Ugarskoj i Hrvatskoj bio jezik privrednog napretka i veze s kulturom Zapadne Evrope. Međutim, u drugoj polovici 19. stoljeća, u vezi s usponom nacionalnih pokreta i njihovim udjelom u modernizaciji, Židovi su se ubrzano mađarizirali, a nešto polaganije čehizirali ili kroatizirali. Statistika pokazuje znatan porast stanovnika koji u popisima izjavljuju da im je hrvatski materinji jezik. (Zanimljivo je da broj Židova sa srpskim materinjim jezikom ne doseže do 1910. ni stotinu osoba.) Prema popisu stanovništva Ugarske te Hrvatske i Slavonije 1910. vidi se da 75,66% Židova toga područja govori mađarski, 21,79% njemački, a nakon toga najveći je postotak (1,11%) onih koji govore hrvatski.

Židovi su se dakle upleli u političke i nacionalne sporove i izazivali su protiv sebe nova predbacivanja uz one stare otpore proizišle iz religijskih pobuda i ekonomskih interesa.

Odgovor ortodoksnih Židova modernom vremenu bio je sasvim drukčiji. Oni su poštivali *Šulhan aruh* (postavljeni stol), priručnik obaveznih pravila životne prakse u duhu Zakona iz 16. stoljeća. Zato se ortodokсни rabinizam nužno suprotstavio učenjima novog tipa akademski obrazovanih rabina i uopće prosvijećenosti, liberalizmu i asimilaciji. I među starovjercima bilo je više struja. Uz grupe koje su se nepomično držale predaje pojavila se i neoortodoksija koja je također nastojala da se učvrsti na tlu građanske ravnopravnosti i pokušala uz pomoć moderne znanosti opravdati nekada samo po sebi razumljivo religijsko ponašanje. Otvorio se jaz između apsolutnog pokoravanja tradiciji Zakona i prisile prilagođivanja preobrazbama novog vremena. Piscu nove ortodoksije željeli su da se vrijeme prilagodi zakonu, a ne da se on krši ili otupi. Vjerovali su da emancipacija omogućuje veću slobodu u

izvršavanju božjih zapovijesti nego što je to bilo za brojnih ograničenja prije tolerancije. Zato su smatrali da se židovska religijska tradicija može bolje usavršavati u doba emancipacije i ravnopravnosti Židova. Suprotnosti između reformista i ortodoksa imale su kao posljedicu znatne uspjehe prvih, ali i protupokret s jačanjem utjecaja ortodoksije na nekim područjima Monarhije. Otpor protiv pokušaja liberala da se Židovstvo odlijepi od svoje povijesne tradicije nužno je izazvao jačanje osjećaja pripadnosti starodrevnom Zakonu. No konfesionalizacija sedamdesetih godina izazvana je i stečenim iskustvom vezanim s golemim poteškoćama većine Židova da ostvare svoju ravnopravnost u odbojnoj sredini.

Duhovni razvoj Židovstva Habsburške Monarhije usmjeravala je napetost između liberalnih reformista i ortodoksnih ili neoortodoksnih tradicionalista. Žestoki sukobi između reformista i ortodoksa počeli su još u doba prosvijećenosti i tolerancije, a razbuktali su se pogotovo nakon 1848. Nastala su pojedina središta jednog ili drugog smjera iz kojih se širila živa propaganda. Većina Židova Zagreba, Varaždina i uopće uže Hrvatske doselila je iz zapadne Ugarske i Moravske i još je dugo nakon toga održavala veze s rođacima ili znancima iz tih područja. Utjecaji iz starih postojbina mogli su se tako probiti i na području naseljavanja. Zato je važno napomenuti da su u zapadnoj Ugarskoj postojale obje spomenute struje. Ortodokсна predaja bila je vrlo snažna u Gradišću, a u Velikoj Kanjiži postojalo je reformističko središte. Utjecajni reformistički rabini velikim su dijelom bili rodom iz Moravske.

Kongresom mađarskih Izraelita, što ga je 1868/69. sazvao ministar bogoštovlja i nastave József Eötvös, izazvan je raskol između reformista i ortodoksa. Starovjerci su željeli da općinama i fondovima upravljaju rabini, a nasuprot tome reformisti su htjeli svjetovnu organizaciju općina i škola. Nakon toga nastale su posebne »kongresne« i ortodokсне općine, a bilo je i onih koje su se držale pretkongresnog uređenja. Pod utjecajem razvrstavanja mađarskih Židova u dvije neprijateljske struje, a i sličnih kretanja u Njemačkoj, zaoštrile su se i suprotnosti među bečkim odnosno austrijskim Židovima, ali ne u tolikom opsegu.

Emancipaciji Židova zacijelo je smetao tradicionalni, često primitivni ritual službe božje što su ga liberali željeli ukloniti, izazivajući tako žestok otpor starovjeraca. Bečki su liberali sudjelovali 1869. i 1871. na sinodima u Leipzigu i Augsburgu. Ondje je, u vezi s reformom kulta u sinagogi, zaključeno da se Tora čita i dalje na hebrejskom jeziku, ali se preporuča uvođenje orgulja i napuštanje molitava za osobni povratak u Jeruzalem. Bilo je rasprava i o obrezivanju – dotad vanjskom znaku pripadnosti muškaraca Židovstvu. Reformisti su se složili u tome da je Židov u ritualnom pogledu onaj kojega je rodila židovska majka.

Na temelju tih zaključaka bečki su liberali prihvatili 1872. ritualne izmjene kulta u sinagogi uz žestok otpor starovjeraca. Otpadništvom od Židovstva smatrali su to što su reformisti u službi božjoj napustili izražavanje vjere u osobnog Mesiju i molitve za ponovno sjedinjenje Židovstva u »Svetoj zemlji«. Naposljetku ipak nije došlo do raskola kao u Ugarskoj (a to je predstojalo i u Njemačkoj), jer su reformisti pristali na kompromis. »Bečki ritus« postao je uzor za velik dio židovskih općina Monarhije. Služba božja održavala se i dalje na hebrejskom jeziku. Napuštena je prvobitna namjera da se propiše uvođenje orgulja, ali je pjevanje dobilo višu umjetničku razinu. (Dakako da su reformistički hramovi imali orgulje.) Propovijed se održavala na njemačkom, odnosno na drugim nacionalnim jezicima. Molitve za povratak u Cion bile su prepuštene volji vjernika.

Dok je u Austriji uspjelo znatno ublažiti suprotnost reformista i ortodoksa, u mađarskom je Židovstvu došlo do potpunog raskola. To se stanje odrazilo i kod zagrebačkih Židova, a vjerojatno i u drugim općinama Hrvatske. U Zagrebu je izbio sukob između vlaškouličanskih »starovjercama«, tj. ortodoksa koji su se naselili na kaptolskom području, i reformista već 1840. kad je namješten prvi rabin s modernom naobrazbom. Spor je završio kao i u Ugarskoj, osnivanjem samostalne općine malobrojnih ortodoksa godine 1879.

Ugarsko namjesničko vijeće odredilo je 1846. i 1848. da svi žitelji »mozaikoga vjeroispovjdanja« u Vlaškoj ulici, na Kaptolu i u slobodnom kraljevskom gradu čine jedno »nerazdruživo tĕlo«. Nakon sjedinjenja gradskih područja u jedinstveni grad Zagreb (1850), banska je vlada prihvatila to načelo, a uz to je dala prava objema strujama da obavljaju službu božju »polag unutjnjega svojega osvjedočenja«, ali je zahtijevala da matice budu koncentrirane u rukama zagrebačkog (reformističkog) rabina. Pri izvršenju tog naloga iskrsle su brojne poteškoće koje su donekle uklonjene kad je Židovska općina preuzela teret uzdržavanja posebnih religijskih ustanova ortodoksnе manjine. Vrhovni župan Zagrebačke županije želio je dokrajčiti »nepokornost niekoih izraelitah« (ortodoksa) i njihove »separatističke« težnje koje zaudaraju po »anarchii«. No u nastojanju da održi ekonomsko jedinstvo Židovske općine dirnuo je u religijsko osvjedočenje starovjeraca, namećući im jedinstveno ritualno klanje pod nadzorom modernog rabina. Na žalbu starovjeraca vlada je odustala od nekih naredbi vrhovnog župana, zahtijevajući točno provođenje načela slobode službe božje.

Tako su se u sukobe reformista i ortodoksa umiješale i oblasti te dijelovi kršćanske elite. Na stranu ortodoksa stali su uglavnom konzervativci koji su reformiste smatrali avangardom liberalizma. To je pretežno bio stav katoličke hijerarhije. Nasuprot njima, mađarska vlada i određeni kapitalistički krugovi nastojali su poduprijeti židovske liberale kao najkorisnije elemente za uspješnu modernizaciju. Međutim,

sve ipak nije bilo tako jednostavno, kao što se vidi na primjeru zagrebačkih Židova.

Hrvatskom su se saboru naime obratili zagrebački ortodoksi. U predstavi što ju je peticionalni odbor predložio na saborskoj sjednici 7. srpnja 1870. stoji: »Josip Hochstätter i sudruzi, sliedbenici izraelitičkoga vjeroizpoviedanja starijega obreda, mole zaštitu proti sliedbenikom novoga obreda u pogledu svaljenih na njih silnih teretah i zaklon od bezobzirnoga silovanja u predmetu duševne slobode.« Peticionalni odbor smatra da se Sabor ne može upustiti »u unutarnji duh religioznih scissiah izraelitičkih« niti u pitanje novčanih prinosa za općinu. Odbor ne zna imaju li starovjerci u svemu pravo, »jer to nije sveto pismo«. Zato predlaže da se predmet ustupi vladi na uređivanje.

Tome se protivio dr Ignjat Brlić, s prijedlogom da vlada »pravednu molbu starovjerskih Izraeličanah zagrebačkih, temeljeću se na ravnopravnosti vjeroizpoviedanja dostojno uvaži«. On je bio uvjeren da su ortodoksi u pravu. Rekao je kako »reformirana« izraelitska općina prisiljava starovjerce da polaze novu sinagogu »koja preinačuje prema okolnostima i duhu vremena, njekeje obredne čine«, iako oni »perhorresciraju novi kultus« jer »se drže vjerno obredah, nasliedjenih od praotacah«, a za to moraju još i plaćati. Pozivajući se na ortodokсне pisce, Brlić je tvrdio da je reforma u suprotnosti s »mozaičkom vjeroizpoviesti«. Usporedio je taj problem s raskolom u kršćanstvu i s nemogućom pretpostavkom da bi primjerice katolici morali uzdržavati obrede protestanata i obratno. Ta je usporedba bez temelja. To je u debati objasnio dr Antun Stojanović svojom izjavom da nije riječ o tome je li nova »sekta« dopuštena ili nije, jer »oni su svi jednoga temelja i obreda, samo njekeji u liberalnijoj formi«.

I zastupnik Petar Horvat bio je bolje obaviješten od Brlića. Znao je da su starovjerci nekada bili većina općine, pa su se onda žalili novovjerci, a sada je obratno. Smatrao je da se starovjerci moraju pokoravati statutima dok su članovi općine, a mogu kad god zažele zatražiti osnivanje vlastite općine. Dalje se tvrdilo da »javno mnienje« simpatizira s novovjercima jer postupaju »prema duhu vremena«, ali, kako to kaže Josip Žuvić, ne može se smatrati da su oni u pravu. Mora se naime uzeti u obzir »važniji svetiji princip«, tj. osobno religijsko osvjedočenje starovjeraca. Ne tiče se Sabora što u tom pogledu čine »čifuti (...) Meislesli i Antelesi«, i zato on želi da se predmet preda vladi. Jovan Živković je smatrao da Sabor mora zahtijevati izvještaj od vlade koja ne bi smjela pomagati »novu sektu na uštrb stare«, nego bi morala, prije svega, predložiti Saboru zakon o ravnopravnosti religija. Stojanović je predložio zaključak da se starovjerci ne smiju prisiljavati na snošenje troškova za općinu novog obreda. Čini se da je većina smatrala, kako to kaže Aurel Kušević, da je »nečuvena nepravda i k bogu kričeća krivica, da se građani materijalnim pressijami eksekucije sile, da ostave vjeru svojih otacah«. On je dakle sasvim prihvatio argumentaciju orto-

doksa da reformisti napuštaju židovsku tradiciju. Naposljetku je Sabor ipak ostao neutralan. Prihvaćen je prijedlog odbora da se molba ustupi vladi na uređivanje. U Saboru dakako nije osvijetljena cijela situacija starovjeraca. Oni su naime odbijali da plaćaju za reformističku općinu, ali se nisu mogli odlučiti da osnuju vlastitu općinu jer bi to zbog njihove malobrojnosti bilo vrlo skupo. No naposljetku nije im ništa drugo preostalo.

Uz reformističku i ortodoksnu struju javio se u Židovstvu Habsburške Monarhije i hasidizam, ograničen doduše na istočno Židovstvo. Taj je pokret nastao u ukrajinsko-ruskom prostoru, na nesigurnom području ratova u 17. stoljeću te potresa u vezi s diobom Poljske u 18. stoljeću. Potkraj toga stoljeća proširio se na Galiciju i Bukovinu. Hasidizam je dakle nastao na području najvećih pogroma, gdje je snagu u borbi za goli život mogla pružiti samo mesijanska nada što ju je zadovoljavala poruka Sabataja Zvijaja u 17. stoljeću. Novo poimanje Židovstva nastalo je iz mističnog učenja Izaka Lurije u 16. stoljeću nakon protjerivanja Židova iz Španjolske. Prema tom vjerovanju dio božje supstance dospio je u nečisti materijalni svijet ili, drugim riječima, Bog je kao i Izrael u progonstvu. Panteističku pučkoreligijsku te naglašeno osjećajnu i antiracionalnu mističku »poruku« uobličio je Izrael ben Eliezer (nazvan Bal Šem Tov, tj. majstor dobroga imena) na sredini 18. stoljeća. Ako se Bog nalazi u svim stvorenjima i stvarima, onda su vanjska pobožnost i strogo održavanje religijskih i životnih pravila zacijelo manje važni od unutarnjeg osjećaja. Ako je Bog svuda prisutan, čovjek mora iskazati da se bezgranično raduje svijetu i njegovim stvorenjima. Kao izraz te radosti u hasida se uobičajio ples praćen religijskom ekstazom. Učenje je pogodovalo širokom pučkom pokretu s velikim udjelom magičnih elemenata i svojevrsnom mistikom koja je pridonijela stvaranju pučke književnosti, umjetnosti i muzike i djelovala na opću židovsku kulturu. Bitno je pri tom da su i niži slojevi mogli postići vjersko dostojanstvo koje im je nedostajalo u strogoj praksi Zakona ortodoksnog rabinizma. Postoje različita objašnjenja jezgre hasidizma. Neki ga smatraju opskurantizmom zbog praznovjernih sastojina i deformacije prvobitne ustanove Cadikim (pravedni), tj. »izabranih« religijskih vođa s karizmom. Drugi opet stavljaju težište na unutrašnju obnovu Židovstva. Najznačajniji židovski filozof Martin Buber smatra da je hasidska »poruka« uspjela prevladati temeljnu suprotnost religija uopće: »život u Bogu« i »život u svijetu«, i omogućila svijest o tome da čovjek mora prihvatiti svijet iz Božjih ruku i djelovati u njemu radi Boga. U svakom slučaju, hasidizam se kretao unutar Zakonom određenog prostora, ali ga je oživio novim duhom. Zato je došlo do sukoba hasidizma i ortodoksnog rabinizma koji se doslovno držao tradicionalnog Zakona. Nakon iseljavanja nekih Cadika i njihovih sljedbenika iz Galicije, hasidizam se očuvao i drugdje, iako je totalni holokaust uništio istočno Židovstvo. Zato njegovi ostaci postoje

još i danas (a poznati su nežidovskom svijetu prije svega zahvaljujući slikarstvu Marca Chagalla i mjuziklu »Guslač na krovu«).

Već šezdesetih godina javile su se prve spoznaje da se Židovstvo ne temelji samo na religiji. Nastajalo je nacionalno Židovstvo u različitim varijantama: od nacionalne afirmacije u zemlji u kojoj živi do stvaranja vlastitog nacionalnog i religijskog ognjišta u Palestini. Ovo drugo činilo se u početku nemogućim. Zgodnu ilustraciju tog uvjerenja u kršćanskom društvu pruža jedna epizoda iz Hrvatskog sabora. Kad je nakon pregovora između Ugarskog i Hrvatskog kraljevinskog odbora, kojim je zaključen tekst Hrvatsko-ugarske nagodbe, ova zakonska osnova bila na debati u Saboru, naišla je na žestoku kritiku unionističke opozicije. U njezinu pobijanju sudjelovao je i zagrebački kanonik dr. Luka Petrović. On je na sjednici od 23. rujna 1868. optužio tu opoziciju da zahtijeva prava koja su nekada postojala ali sada više nisu moguća. Uz ostalo je rekao: »... jer sve ono, što je nekada bilo, nije opet moguće sada; jer bi na taj način i sinovi Izraelitah, kojih nije niti mali broj niti njim fali novca, mogli potražiti, da se njim odstupi Palestina, jer su tamo negda bili i jer je tamo još prije otac Abraham živio. (Dugotrajni smieh.) Mogli bi reći, da je grad Jerusolim njihov, jer su njihovi kralji sveti David i mudri Salomon u njemu kraljevali. Sada je to bezuspješno i nemoguće.«

Osamdeset godina prije stvaranja države Izrael i 28 godina prije objavljivanja Herzlove knjige »Židovska država«, povratak Židova u Palestinu mogao se doista činiti kao vrhunac apsurdna. No u času Petrovićeve izjave ta su kretanja već bila u toku, jer je asimilacijski pokret, započet s tako mnogo nada, udario u neprobojne zidove. Mase istočnih Židova nisu mogle postići ekonomsku i društvenu razinu koja je buržoaziji u većim gradovima omogućivala ravnopravnost i asimilaciju. Naprotiv, one su se brzo proletarizirale, a velik se dio pokušao spasiti iseljavanjem. Asimilaciji se suprotstavljao i antisemitizam. Ne ulazeći ovdje u njegove ekonomske, društvene i religijske korijene, valja samo spomenuti da je u Habsburškoj Monarhiji između 1867. i 1914. bilo dvanaest procesa za ritualno umorstvo (na temelju optužbi Židova za ubojstvo kršćana da bi se mogli poslužiti njihovom krvi u svom obredu).

Nije slučaj da su rane nacionalno-židovske struje primile poticaje iz istočnog Židovstva. Najprije su se pojavile kao svjetovni pokret, da bi zatim obuhvatile i elemente religijske obnove. Moderno nacionalno-židovsko osvješćenje može se pratiti od spisa »Rim i Jeruzalem« (1862) njemačkog autora Mosesa Hessa. On je u Židovima vidio naciju koja treba da se kolonizira u Palestini. I u Habsburškoj Monarhiji pojavili su se pisci i časopisi s propagandom za nacionalno osvješćenje Židova a protiv asimilacije. Bilo je i ideja o kulturnoj autonomiji Židova u Austriji. Već osamdesetih godina pojavila su se brojna nacionalno-židovska udruženja. Knjiga Teodora Herzla o »Židovskoj državi«

(1896) u Palestini bila je samo vrhunac jednog procesa koji je trajao već tridesetak godina. On je usmjerio maglovite filantropsko-kolonizatorske i kulturno-nacionalne struje u značajan pokret s jasnim političkim programom. Na prvom cionističkom kongresu (1897) definirao je taj program ovako: »Cionizam je vraćanje židovstvu još prije povratka u židovsku zemlju.«

Sudbina cionističkog pokreta u Habsburškoj Monarhiji (koji je i u Hrvatskoj postao razmjerno snažan) izlazi izvan okvira ovoga priloga. U vezi s pitanjem židovskog identiteta valja međutim naglasiti da su nacionalnožidovske ideje oživile dio židovskih tradicija što su ga reformisti bili gotovo zaboravili. Oni isti koji su iz službe božje uklonili molitvu za osobni povratak u Jeruzalem sada su krenuli putem provođenja u život upravo tog načela židovske religije. U času propasti Monarhije bečki nadrabrin Chajes izrazio je to riječima: »Jedan narod ne može izgraditi svoje postojanje na čudu (tj. na vjeri u dolazak Mesije). Mi moramo imati nacionalno i religijsko središte.«

Židovstvo Habsburške Monarhije proživjelo je u 19. stoljeću goleme preobrazbe koje su ga dovele do političke, pravne i ekonomske emancipacije, ali su istodobno uzrokovale duboke duhovne krize. Nakon uništenja u drugom svjetskom ratu, židovske su zajednice u državama na području nekadašnje Habsburške Monarhije postale brojčano neznatne. No posljedice tih kulturnih i duhovnih strujanja osjećaju se i danas. Doduše ortodoksije, reformnog židovstva i hasidizma nema više u ovim ostacima nekadašnjih velikih židovskih općina, ali su se sačuvala neke crte tih pokreta posebno u Izraelu i Sjedinjenim Državama. Međutim, poznavanje te povijesne tradicije važno je za potomke ubijenih ili preživjelih, jer i danas, bez obzira na »povratak u Jeruzalem«, živi ono pitanje koje se otvorilo u 19. stoljeću: Što je zapravo židovski identitet? Sto i osamdeset godina nakon osnivanja zagrebačke Židovske općine to pitanje za njezine članove nije izgubilo na aktualnosti. Ne treba nikoga uvjeravati ni u to da još uvijek postoji i pitanje odnosa nežidovske sredine prema Židovima, iako se iskazuje bitno drukčije nego u 19. stoljeću.

LITERATURA

Barany George, Magyar Jew or Jewish Magyar? To the Question of Jewish Assimilation in Hungary, *Canadian-American Slavic Studies* 8 (1974), 1-44.

Bihl Wolfdieter, Die Juden, A. Wandruszka-P. Urbanitsch ur., *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III, 2, Wien 1980, 880-948.

Bihl Wolfdieter, *Das Judentum Ungarns 1780-1914*, *Studia Judaica Austriaca* 3, Eisenstadt 1976.

Buber Martin, *Der Jude und sein Judentum. Gesammelte Aufsätze und Reden*, Köln 1963.

Buber Martin, *Die chassidische Botschaft*, Heidelberg 1952.

Elon Amos, *Morgen in Jerusalem, Theodor Herzl, sein Leben und Werk*, Wien-München-Zürich 1975.

Gross Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske (Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji)*, Zagreb 1985, 360-369.

Häusler Wolfgang, *Das österreichische Judentum zwischen Beharrung und Fortschritt*, A. Wandruszka – P. Urbanitsch ur., *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IV*, Wien 1985, 633-669.

Häusler Wolfgang, *Assimilation und Emanzipation des ungarischen Judentums um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, *Studia Judaica Austriaca* 3, Eisenstadt 1976, 33-79.

Häusler Wolfgang, *»Orthodoxie« und »Reform« im Wiener Judentum in der Epoche des Hochliberalismus*, *Studia Judaica Austriaca* 6, Eisenstadt 1978, 29-56.

Katzburg Nathaniel, *The Jewish Congress of Hungary, 1868-1869*, *Hungarian Jewish Studies II*, New York 1969, 1-33.

Stölzl Christoph, *Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus*, *Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum* 14 (1973) 179-221; 15 (1974) 129-157.

Izvori

Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1868-1871, 175, 966-969, 972-974, 1307.

Dnevnik Sabora 1872-1875, 401-402, 407, 641, 728.

Vera Dojč

100 GODINA ORGANIZIRANOG RADA ŽIDOVSKIH ŽENA U ZAGREBU

Arheološki nalazi i pisani dokumenti govore o vjekovnoj prisutnosti Židova na području današnje Hrvatske. Pravni dokument iz 15. stoljeća, u kome se spominje »domus iudeorum«, potvrđuje da su u srednjovjekovnom Zagrebu Židovi bili i nastanjeni.

U toku 16. i 17. stoljeća, u vrijeme fanatično katoličkih habsburških vladara, Židovi su istjerani iz Hrvatske, ali dokumenti ukazuju na tragove njihovih povremenih boravaka u pograničnim područjima. Njihovo konačno naseljavanje počinje tek 80-ih godina 18. stoljeća, kad je Ediktom Josipa II o toleranciji smanjen broj ograničenja za Židove i pružene im mogućnosti naseljavanja i privređivanja. Po mjestu stanovanja zagrebački Židovi potpadali su pod gradsku i pod biskupsku jurisdikciju, no vlasti su zahtijevale da budu okupljeni u zajedničkoj općini, koja je osnovana 1806. godine i obuhvaćala 9 porodica s 57 članova.

U skladu s religijom i tradicijom općina je bila dužna organizirati bogoslužje, ukop, vjersko školovanje i ritualno klanje. Prva organizacija koja je nikla u sklopu općine bila je Hevra kadiša, ukopno društvo u kome su bili okupljeni najugledniji i najimućniji članovi zajednice. Hevra kadiša bavila se uz svoju osnovnu namjenu i pomaganjem udovica i siročadi, nemoćnih starih osoba i njegovom siromašnih bolesnika. Zagrebačka židovska zajednica raste. Obveze općine postaju sve brojnije i kompleksnije. Niču nove organizacije koje pomažu upravi općine da svlada sve te svoje zadatke. Već na početku 1846. osnovano je pri općini dobrotvorno društvo »Humanitaetsverein« sa svrhom, kako se između ostaloga kaže u prvom pravilniku iz godine 1850: podupirati uboge, širiti spoznaju židovske religije i znanosti, buditi religioznu svijest.

Društvo je već u početku okupilo 70-ak članova, a pada u oči naročito velik broj žena. Osnivač društva bio je poznati filantrop, predsjednik Židovske općine Jakob-Jacques Epstein. »Humanitaetsverein« ili, kako će se kasnije preimenovati, Židovsko dobrotvorno društvo čovječnosti, prvo je, i dugo ostaje jedino, dobrotvorno društvo u gradu Zagrebu, pa osim o Židovima brine i o svima onima kojima je u gradu potrebna pomoć. Kako su sredstva koja je u tu svrhu davala židovska zajednica bila premala, a sam Epstein je zbog toga izgubio imetak, društvo zapada u novčane neprilike. Bilo bi se i raspadlo da 1856. nova uprava na čelu s drom Bresslauerom ne mijenja iz temelja koncepciju društva. Društvo prerasta okvire Židovske općine i postaje gradska i isključivo karitativna ustanova pod imenom »Zagrebačko društvo čovječnosti« i

uspješno djeluje sve do 1945. godine. Tada je, s ostalim društvima te vrste, »Društvo čovječnosti« ukinuto. Sve do 1941. među donatorima, u upravi društva i među članstvom ostaju brojni članovi zagrebačke Židovske općine.

Upravo u činjenici da je »Društvo čovječnosti« prestalo funkcionirati kao židovska organizacija vjerojatno je i razlog da se grupa židovskih žena, tradicionalno-religijski motivirana, prihvaća ozbiljne obveze da nastavi taj rad.

God. 1887. osnovano je »Izraelitsko gospojinsko društvo Jelene Priesterove«. Priesterovi, najbogatija židovska porodica s kraja stoljeća, posebno Emanuel i njegov nećak Điolamo, veliki su filantropi i mecene, te su odigrali značajnu ulogu u privrednoj i kulturnoj izgradnji grada Zagreba. Vrijedno je napomenuti da su, za razliku od ostalih imućnih židovskih porodica, uvijek bili dobri Židovi, što su i javno dokazivali. Emanuelov potomak Eduard Priester priložio je prilikom osnivanja društva svotu od 12.000 kruna u znak sjećanja na umrlu suprugu Jelenu.

Iz pravilnika društva, što ga je odobrila kraljevska zemaljska vlada rješenjem od 3. XI 1910. pod brojem 59727/10, vidi se da »Gospojinsko društvo Jelene Priesterove« ide za tim:

- da podupire sve sramežljive uboge uopće, a napose ovdje zavičajne bijedne izraelitske udove i siročad,
- da podupire izraelitsku omladinu koja se namjerava posvetiti obrtu,
- da nadari mirazom uboge zaručnice i ovdje obitavajuće izraelitske obitelji,
- te da dogodice utemelji i uzdržaje humanitarne zavode, imenice koju bolnicu ili nemoćnicu.

Društvom je upravljao odbor od 30 odbornica, a članom društva postajao je onaj tko se obvezao da će u toku 6 godina plaćati godišnji doprinos od 12 do 24 krune. Prva predsjednica društva bila je Hermina Weiss, a blagajnica Paula Granitz. Tek 1909. Weissovu nasljeđuje Roza Jakobi, a zatim slijede Elza Stern, Ruža Deutsch, Ela Šik. Interes za rad u društvu neprekidno je jačao. Od osnivanja 1887. pa do 1909, prema podacima Historijskog arhiva Zagreba, broj članica porastao je od 89 na 352. Porast imovine od 350 forinti s kraja 1887. na 27.350 forinti na kraju 1909. godine ukazuje na veliku aktivnost članica s obzirom na način kako su ta sredstva prikupljana. Osim društva u Zagrebu, osnovana su gospojinska društva u gotovo svim općinama u Hrvatskoj. Podaci iz 1929. godine govore da ih je djelovalo 16, a najstarije je bilo »Varaždinsko gospojinsko društvo«, osnovano čak 1827, dakle punih 60 godina starije od zagrebačkog.

Djelatnost »Jelene Priester« bila je humanitarno-karitativnog karaktera. Jednom godišnje, na Hanuku, društvo je kompletno odijevalo siromašnu djecu, ali i siromašne stare i bolesne osobe. O razmjeru tih akcija govori podatak da je na Hanuku 1939, osim ostalih, darove pri-

milo čak 300 djece. Siromašnim obiteljima društvo je davalo redovne mjesečne potpore, a svake godine i jednokratnu zimsku pomoć. Osim članarina novčana sredstva društvu su donosili i prikupljeni prilozi, novčani darovi, te prihodi od povremenih priredbi. Brojne uspješne akcije sabiranja odjeće, obuće i rublja omogućile su društvu da osnuje centralno sabiralište, magazin prikupljenih stvari.

Prvi svjetski rat prekinuo je 1914. normalan rad društva. Teške ratne godine nisu mimoišle ni Zagreb. U gradu je porasla bijeda, pa »Jelena Priester« sudjeluje u dobrovoljnom radu u gradu. Ostalo je zabilježeno da je neka Matilda Kralj oporučno ostavila 1500 kruna, polovicu svoga skromnog imetka, društvu »Jelena Priester« u znak zahvalnosti za tada pruženu pomoć. Osnivanje centralnog sabirališta razne robe pokazalo se korisnim posebno tih dana. Društvo je moglo brzo i efikasno pomagati židovske vojnike u bolnicama i na frontama, a posebno je bila zapažena pomoć protjeranim židovskim obiteljima na raznim stranama Monarhije.

Između dva rata društvo »Jelena Priester« nastavilo je s radom i uspješno je djelovalo do kraja. Djelovanje društva isprepletano je s radom drugih dviju židovskih organizacija, Wizom i Izraelskom ferijalnom kolonijom. Iako odvojene, sve tri organizacije težile su istom cilju, sve su češće surađivale na istim programima za pružanje što efikasnije pomoći i zaštite židovskim ženama, djeci i obiteljima.

Govoreći o židovskoj filantropiji u Zagrebu s posebnim naglaskom na uložni židovskih žena, ne može se mimoći dobrotvorno društvo »Prehrana«, životno djelo velikog filantropa, člana Židovske općine dra Šandora Alexandra.

Društvo je osnovano da bi se za ratnih godina 1914-1918. ublažila velika bijeda u gradu. »Prehrana« je u toku tih godina podijelila zagrebačkoj sirotinji više od 7000 besplatnih obroka, otvorila Vojnički dom i Grijaonu za vojnike sa fronti i izbjeglice, gdje se isto tako dijelio besplatan topli obrok. Sva zagrebačka siromašna djeca svakodnevno su tih godina primala topli doručak.

Na čelu upravnog odbora »Prehrane« stajao je sam osnivač, u odboru su bile Tilda pl. Deutsch-Maceljki i Ilka Alexander, a među članstvom nalazimo brojne židovske žene i muškarce koji se ističu i u javnom životu zagrebačke Židovske općine. Društvo je s uspjehom djelovalo sve do naših dana.

Najkompletnije izveden filantropski pothvat zagrebačkih židovskih žena, »Izraelska ferijalna kolonija«, nastao je zahvaljujući ideji članica »Jelene Priester« da boležljivoj a siromašnoj židovskoj djeci omogućiti besplatan oporavak na moru. Već 1903. nastojanjem predsjednice Gospojinskog društva Hermine Weiss, njezine kćeri Suzane Steiner i Eme Segen, prikupljena je svota od 1200 kruna, i prvih desetoro djece poslano je na jednomjesečni oporavak. Taj prvi uspjeh potaknuo je članice društva da osnuju odvojeni odbor, koji je, zahvaljujući sve

izdašnjim priložima, uspio do 1913. poslati na oporavak čak 300 djece. Te prve godine rada i prikupljanje iskustava otkrili su svu ozbiljnost tog pothvata, kao i nužnost da se tom radu posveti posebna organizacija. Tako je 17. XII 1912. utemeljeno društvo »Izraelska ferijalna kolonija«. Bila je sretna okolnost što je na skupštini društva, održanoj 14. I 1914, predsjedničku dužnost prihvatila Tilda pl. Deutsch-Maceljski i na tom mjestu ostala sve do 1940. godine. Njezin suprug Albert, pripadnik stare i ugledne židovske porodice koja je svih godina između dva rata neprekidno pomagala da se ublaži bijeda u gradu, osnovao je 1922. pri »Ferijalnoj koloniji« zakladu pod imenom »Zaklada Tilde pl. Deutsch-Maceljski za osnutak ferijalnih domova«.

Već iste godine iz tih sredstava kupljena je u Crikvenici vila »Antonija«, prilagođena novoj namjeni, a iduće, 1923, stigla su na oporavak i prva djeca. Do kraja 1939. kroz taj dom prošlo je 2300 djece. Djeca su u domu boravila po mjesec dana, a prema potrebi su bila i potpuno opremana za ljetovanje.

Prihodi za održavanje doma pritjecali su od redovnih članarina, od oporučnih legata, od novčanih darova, sabirnih akcija, od prihoda s koncerata i priredbi, kao i od popularnih godišnjih zabava. Ilustracije radi, zabava održana 1919. donijela je čist prihod od 91.813 kruna.

U društvu »Izraelska ferijalna kolonija« neumorno je djelovao velik broj židovskih žena. Godine 1921. u upravi i odboru bilo je 127 žena. Već 1934. broj aktivnih članica popeo se na 204, a 1939. sudjelovalo je 230 žena u tom plemenitom poslu. Iako postoje popisi članica, preda-leko bi nas odvelo nabranje imena. Dom u Crikvenici bio je jedno od najbolje vođenih dječjih oporavišta u zemlji. Društvo je brinulo o djeci i u toku čitave godine. Siromašni daci židovske škole dobivali su svakodnevno topli mliječni doručak, a siromašne obitelji redovnu novčanu potporu.

Svoje djelo dovršili su supruzi Deutsch-Maceljski izgradnjom o vlastitom trošku najmodernije koncipiranog dječjeg doma u Ravnoj Gori u Gorskom kotaru. Završen tik pred okupaciju naše zemlje, taj dom nije uspio primiti svoje goste.

Govoreći o društvu »Izraelska ferijalna kolonija« treba svakako naglasiti da su ga sačinjavale žene, osim kuratorija od 17 muških članova, što je karakteristično za ono vrijeme. Bila je to izrazito ženska organizacija i kao takva bila je učlanjena u »Narodni ženski savez Kraljevine Jugoslavije«. Iako su »Gospojinsko društvo Jelena Priester« i društvo »Izraelska ferijalna kolonija« bila i ostala, kao što je zamišljeno, humanitarno-karitativna društva, ona su od svog osnutka, a posebno između dva rata, odigrala izvanrednu ulogu u životu židovske zajednice Zagreba. Djelujući na tradicionalno židovskom polju humanitarne pomoći, te su organizacije utjecale na generacije žena i djece prenoseći živu židovsku tradiciju u najboljem smislu te riječi. Iako u tim društvima nije gajena izrazita kulturna djelatnost, njihove priredbe, koncerti,

predavanja, organizirani makar i radi prikupljanja novčanih sredstava, bili su uvijek na zavidnoj visini.

Od 30-ih godina nadalje, kada su politička situacija i sve teži položaj Židova u Evropi počeli nametati zagrebačkoj Židovskoj općini sve više novih zadataka, pokazalo se da je intenzivan društveni rad u toku svih tih godina isklesao tip židovske žene koja se mogla uhvatiti ukoštac s problemima tadašnje židovske stvarnosti.

Židovska zajednica Zagreba bila je najveća aškenaska općina u zemlji. Sefarda je u Zagrebu bilo malo, sačinjavali su posebnu skupinu, ali općina je bila zajednička.

Već na kraju 19. stoljeća kod Aškenaza – naročito onih imućnijih – u Evropi, pa i ovdje, jačala je težnja da asimilacijom pokušaju osigurati prosperitet i svoj položaj u društvu. Židovi su na teritoriju današnje Jugoslavije činili odvojene skupine, sudbinski vezane uz sredinu u kojoj su živjeli. Dok su Sefardi, zatvoreni u svoje patrijarhalne zajednice, uporno čuvali i njegovali svoje španjolsko-židovsko nasljeđe, dotle su brojne male aškenaske zajednice, bez nekog ozbiljnijeg pritiska izvana ali i bez čvrste zajednice općinskog života Zapada – polagano tonule u asimilaciju.

I upravo u tim zajednicama našao je plodno tlo cionizam, koji se poslije osnivačkog kongresa u Bazelu 1897. vrlo brzo proširio na područje Jugoslavije. Ideja o konačnom ostvarenju tisućljetne težnje židovske dijaspore o povratku u Cion postala je sada historijski opravdan zadatak nacionalne i socijalne obnove Palestine. Cionizam je postao jedini pokret u modernom Židovstvu koji je stvaranjem novoga nacionalnog središta u Palestini dao novu dimenziju dijaspori – koja sada postaje židovskom periferijom. Čini se da je to jedan od niza razloga što su cionistički pokret, ma koliko to zvučalo paradoksalno, prihatile upravo te poluasimilirane židovske zajednice. Cionizam je naime omogućio mnogima da ga godinama agilno moralno i materijalno pomažu uz mogućnost da sami ostanu na »periferiji«. To međutim ne umanjuje njihove zasluge za stvar cionizma.

U zagrebačkoj Židovskoj općini vodila se desetak i više godina borba između pristalica cionističke i integracijsko-asimilantske koncepcije općinskog života. Na izborima 1920. najzad je pobijedila lista cionističkog prvaka dra Huga Kona, što je značilo pravu prekretnicu. Pobjeda cionističke koncepcije unijela je nužnu promjenu u život i rad općine i većine njezinih organizacija. Do tada je židovska filantropija pomagala ugroženima da prežive. Sada cionističko Židovstvo započinje borbu za židovski identitet, za jačanje židovske svijesti, a protiv asimilacije. God. 1919. Beograd postaje sjedištem Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina, a gotovo istodobno Zagreb postaje sjedištem Cionističkog saveza zemlje. Zagrebačka židovska zajednica, čiji su viši i srednji imućni slojevi bili dobrim dijelom asimilirani, a niži nezainteresirani za svoj identitet, prihvaća cionističku ideju o narodnom preporodu i obnovi domovine u Palestini.

U toku narednih godina sve do 1940. u Zagrebu niču razna društva i organizacije koje na bazi cionističkog programa djeluju na različitim poljima kulturnog i društvenog života zajednice. Jedna je od tih organizacija i »Savez cionističkih žena Jugoslavije«, poznatija pod imenom WIZO (Women's international zionist organization), a osnovana je 1927. u Zagrebu. Bila je to po članstvu najbrojnija, po radu izvanredno efikasna, po organizacijskoj strukturi najčvršća organizacija židovskih žena Jugoslavije. Predsjednice WIZO-a bile su Julija König u Zagrebu i Reza Steindler u Beogradu. Savez cionističkih žena Jugoslavije bio je dio goleme svjetske organizacije u koju je već 1936. bilo učlanjeno 40 nacionalnih federacija s 85.000 članica.

Na osnivačkoj konferenciji WIZO-a zagrebačka delegatkinja Jula Weiner (strijeljana kao komunist 1941) izrekla je ono što će ostati ugrađeno u program djelatnosti cionističkih žena. »Žalosno je stanje u kome se nalazi siromašna židovska žena u nekim našim mjestima. Prilaziti tim ženama jednom ili dvaput godišnje u toku filantropskih kampanja beskorisno je. WIZO se mora pobrinuti za poboljšanje društvenog i ekonomskog položaja tih žena.« Na istoj konferenciji izrađen je program s nizom točaka. U nekoliko bitnih WIZO se poziva da:

- kao dio svjetske organizacije sudjeluje u neumornom radu na poboljšanju zastrašujuće teškog položaja židovskih žena i njihove djece u Palestini i u pojedinim zemljama Evrope,
- sudjeluje u organizaciji hahšara i pomaže u stjecanju proizvodnih zvanja,
- pomaže pri opremanju i organiziranju alija,
- gaji i širi židovsku kulturu, interes za hebrejski jezik kao i za problematiku Palestine.

Na konferenciji je naglašeno da WIZO opravdava postojanje posebnih ženskih organizacija jedino ako one rješavaju pitanje odgoja židovskih žena za samostalan proizvodni rad i život. Jedino ekonomski samostalna žena moći će zajedno s muškarcem rješavati sva nacionalna i socijalna pitanja.

U toku prošlih stoljeća židovski je narod bio jedan od najsiromašnijih. Cionizam odbacuje židovsku filantropiju opravdano smatrajući da prilaznje siromašnim židovskim masama s pozicija Rotšilda ne može izvesti židovski narod iz bijede. Rješenje koje nude cionisti jest osposobljavanje za samostalan proizvodni rad u obnovljenoj Palestini. U skladu s takvim gledištem 1933. u Zagrebu je osnovana »Središnja židovska stanica za produktivnu pomoć«. U radu te ustanove uz WIZO sudjeluju sva ženska društva i socijalne službe općine. »Središnja stanica« stipendira i školuje omladinu na Srednjoj tehničkoj školi, Državnoj obrtnoj školi, kao i onu na učenju zanata. Da bi joj osigurala dobar smještaj i ishranu, otvara u Zagrebu domove internatskog tipa za mušku i žensku djecu, koji postoje sve do 1941.

Primjer novog pristupa rješavanju socijalnih problema bilo je i ukazivanje pomoći bitoljskoj židovskoj zajednici. Bitoljčani su se našli u položaju ekstremnog siromaštva i bespomoćnosti, što je jugoslavensko Židovstvo godinama bezuspješno pokušavalo riješiti. Zagreb je prihvatio 157 djece i omogućio im normalan život i školovanje. God 1938. osnovan je pri »Središnjoj stanici« odbor za pomoć bitoljskoj djeci, koji odlučuje riješiti problem u samom Bitolju. Odlučeno je da se u Bitolju sagradi moderan dječji dom u kojem će živjeti, učiti i raditi bitoljska siročad i djeca siromašnih roditelja i osposobiti se za pojedina zvanja. U Bitolju je kupljeno zemljište, izrađeni su projekti, ali za gradnju doma više nije bilo vremena.

Već od početka WIZO je razvio izvanredno plodnu djelatnost. Zahvaljujući neumornom zalaganju svojih članica Julije König, Roze Hacker, dr Lizzy Jünker-Rosenberg, Mirjam Weiller, Jule Weiner, Diane Romano, Milke Fišer, Ele Šik i mnogih drugih, WIZO je organizirao svoje grupe gotovo pri svakoj općini. God.1940. jugoslavenska organizacija cionističkih žena broji 67 grupa s više od 5000 članica.

Prema svom programu Savez cionističkih žena neumorno sudjeluje u svim akcijama Cionističkog saveza Jugoslavije. Praktični rad WIZO-a zasniva se na ostvarivanju programa vezanih za izgradnju Palestine. To su suradnja pri organiziranju i funkcioniranju hahšara, pripremanje alija, skupljanje sredstava za otkup zemlje u Palestini. Tome služe priredbe, zabave, koncerti, bazari ručnih radova – sve se to izvodi na profesionalnoj visini i poznato je u gradu.

U prostorijama WIZO-a buja i živa kulturna djelatnost. Održavaju se tečajevi hebrejskog jezika, seminari židovske povijesti, literarna predavanja, prati se politička situacija u Palestini i svijetu. Predavači su istaknute židovske ličnosti zagrebačkoga kulturnog života kao i ugledni cionistički prvaci. Osnovna djelatnost WIZO-a i dalje je posvećena brizi o židovskoj ženi i djetetu u Palestini kao i o osposobljavanju ili prekvalifikaciji mladih žena za proizvodni rad.

Pobjedom fašizma u Italiji i Njemačkoj antisemitizam, ta duboko usadena mržnja prema Židovima koja je oduvijek tinjala, pretvara se sada u buktinju koja prijete i ugrožava široke židovske mase u Evropi.

Već od prvih godina, 1933. i 1934. Jugoslaviju zapljuskuju valovi židovskih izbjeglica. Prva velika općina na tom emigrantskom putu bio je Zagreb koji postaje tranzitnom stanicom i privremenim pribježištem. U Zagrebu je osnovan Odbor za pomoć emigrantima na čelu s drom Maksom Pšerhofom. Zagrebački Židovi odazivaju se apelu za pomoć. Već na prvom mitingu prikupljeno je 600.000 dinara. Od tada pa do 1941. taj će odbor, a posebno njegova ženska sekcija i WIZO, ulagati sve svoje snage u pružanje pomoći i nabavljanje sredstava da se tim ljudima omogući daljnja emigracija.

Jugoslavenski Židovi pokušavaju pružati pomoć iz vlastitih sredstava, ali broj emigranata raste i u pomoć priskaču svjetske židovske organi-

zacije Joint i Hicem. Situacija se pogoršala kad se 1938. u Jugoslaviju počela slijevati rijeka izbjeglica iz Austrije, Njemačke, Sudeta i Mađarske. Kroz Zagreb je do 1941. prošlo 55.000 ljudi.

Svu brigu oko smještaja, liječenja, prikupljanja odjeće, obuće, rublja, posteljine, pa i igraćaka za djecu, preuzele su židovske žene Zagreba – a posebno članice WIZO-a. Tih dana je zagrebačka zajednica, iako svjesna da je i sama ugrožena, ulagala izvanredne napore pomažući emigrante.

U posljednji čas, u svibnju 1940, stigla je u Zagreb grupa od nekoliko stotina berlinske djece, Jugendalija, koja je trebalo da se odmori na putu u Palestinu. Brigu o djeci preuzeo je WIZO. Gotovo sve židovske žene Zagreba sudjelovale su s mnogo ljubavi i samoprijedora u organiziranju smještaja, ishrane, liječenja djece. Bila je to utrka s vremenom. Oporavljena i za dvije godine unaprijed opremljena djeca napustila su u posljednji čas Jugoslaviju. Bio je to posljednji veliki zadatak i pravi podvig židovskih žena Zagreba. Duša tog rada bile su Ala Tobolski iz Odbora, Julija König, Helfrieda Spiegel i Roza Hacker iz WIZO-a. Tih dana okupirana je i Jugoslavija, a njezina židovska zajednica našla se prva na udaru fašizma.

Židovske žene Zagreba doživljavaju sudbinu svojih obitelji, svoje zajednice. Dobar dio ostavio je živote po logorima smrti. Manji dio uspijeva se priključiti borcima protiv fašizma, a 1943, poslije kapitulacije Italije, zatočenici židovskog logora na Rabu, pa naravno i žene, odlaze u partizane.

Poslije oslobođenja zemlje preživjeli Židovi vraćaju se u Zagreb. Zajednica je više nego decimirana. Vratilo ih se nešto više od 2000. Obnavlja se Židovska općina koja uskoro postaje središtem života. Situacija je teška. Vraćaju se ljudi slomljeni, bolesni, bez sredstava. Vraćaju se djeca bez roditelja. U štalama brezovačkog dvorca kraj Zagreba pronađena je grupa jadnih staraca, ostatak nekadašnjeg Švarcovog doma. U nežidovskim obiteljima skrivena su židovska djeca. Sve to zahtijeva hitnu intervenciju. Uz materijalnu pomoć Jointa i uz nesebičan rad općinske uprave, a posebno žena, situacija se polako sanira. Pri općini je osnovana menza, u općini je osiguran smještaj ljudi. Poveđena je briga o djeci, starcima, bolesnicima, omladini. Bio je to golem posao koji su zdušno obavljale mnoge žene. Da spomenem samo neke: Blanka Doner, Elza Volner, Magda Kon, Elza Rosner, Elza Grin i mnoge druge.

Zagrebačka općina još je jednom pružila gostoprimstvo i pomoć onima koji su odlučili iseliti se u Izrael. U nekoliko valova prolazili su između 1948. i 1952. kroz Zagreb ne samo jugoslavenski, već i priličan broj drugih Židova na putu u Izrael. Neumorna grupa žena obavila je i tada svoj humani zadatak.

God. 1951. ta grupa žena prerasta u žensku sekciju Židovske općine u Zagrebu, a 1958. uključuje se u novoosnovani Koordinacioni odbor

ženskih sekcija pri Savezu jevrejskih općina Jugoslavije. Ženska sekcija, osnovana poslije oslobođenja pri Židovskoj općini, nije zamišljena kao posebna organizacija. Međutim, onih gotovo 60 godina samostalnog djelovanja i postojanja do 1941. nije moglo biti zanemareno. Organizacijska forma ostala je gotovo ista, a program je obuhvatio i tradicionalno židovsku filantropiju, ali i uporan rad na jačanju, bolje rečeno čuvanju židovske svijesti i židovskog identiteta. Posebna pažnja poklonjena je kulturno-edukativnoj djelatnosti, a u novije vrijeme i oživljavanju tradicije, da bi se prenijela na mlađe i očuvala. Od predsjednica sekcije posebno treba istaći Elzu Volner, Štefu Švarc, Ružu Gostl i Vjeru Švarc.

Danas ženska sekcija Židovske općine u Zagrebu čini najbrojniju grupu općinskih aktivista. Ona sudjeluje u svim oblicima društvenog i kulturnog života općine. Prosječna je starost članica 66 godina, a to, budući da se žene aktiviraju tek nakon odlaska u penziju, djeluje optimistički.

Vjerne židovskoj tradiciji, naše su žene uvijek bile središtem obiteljskog, ali i društvenog života naše zajednice. Židovske žene i majke prenosele su tu tradiciju s generacije na generaciju. Uvijek prisutne unosile su židovski duh u društveni život zajednice. Sudjelovale su usporedno s muškarcima u rješavanju svih, pa i najtežih zadataka. Njihova mišljenja, njihove savjete, a posebno njihov rad židovska je zajednica uvijek visoko cijenila.

Ipak treba napomenuti da su u zagrebačkoj Židovskoj općini pravo glasa, iako veoma rano i vjerojatno prvi put u Jugoslaviji, dobile 1923. samo one žene koje su obavljale samostalnu privrednu djelatnost i kao takve plaćale općinski doprinos. Sve židovske žene, kao jedine u Jugoslaviji, dobile su aktivno i pasivno pravo glasa 1933.

Taj 100-godišnji organizirani rad židovskih žena u Zagrebu doista je impresivan. Od male grupe religioznih i tradiciji odanih gospođa razvile su se snažne i vrlo žive organizacije. Iz žena filantropa izrasli su borci. Čitav taj put zagrebačke židovske žene prešle su za samo 53 godine. Bio je to kratak i rezultatima bogat put, a prekinut je u času kad se zagrebačka židovska zajednica nalazila u svom zenitu. Današnja ženska sekcija zagrebačke Židovske općine već više od 40 godina nastavlja, prema svojim mogućnostima, tradicionalan rad židovskih žena.

Mira Levi

SJEĆANJE NA JEVREJSKU ŠKOLU U ZAGREBU

Kad je sagrađena nova zgrada Jevrejske općine u Palmotićevoj 16, na prvom katu te zgrade smještena je osnovna škola sa četiri razreda. Škola se zvala »Osnovna škola izraelitičke vjeroispovjedne općine sa pravom javnosti« i bila je namijenjena jevrejskoj djeci, kako bi im se omogućilo svetkovanje subote i jevrejskih praznika a da ne gube od nastave.

Na prvom katu zgrade uređene su četiri učionice, kancelarija uprave i prateće prostorije. U prizemlju se nalazila velika prostorija u kojoj je učiteljica umjetničkog ženskog ručnog rada, gdja Kiršner, poučavala djevojke ručnom radu. Kasnije je taj posao preuzela Diana Romano. Mnogo je djece polazilo tu školu. Samo su jevrejska djeca iz udaljenih dijelova grada išla u gradske osnovne škole, ali su i ona nekoliko puta tjedno dolazila u jevrejsku školu na vjeronauk.

Prve prave školovane učiteljice nisu djecu pratile kroz sve razrede, već su imale svaka svoj razred, tako da su djeca prošla kroz ruke svih učiteljica. Učiteljice su bile: Tinka Rosenberger, Gizela Weber, Sabina Bauer, učitelj Weiss i kasnije Diana Romano-Levi. Ravnatelj škole bio je nadržabin dr Hosea Jacobi.

Nakon 1920. godine škola se modernizirala. Nastavni plan dobiven je od državnih prosvjetnih vlasti, a rad škole nadzirali su državni školski nadzornici. Direktor škole postao je dr Mojsije Margrl, čovjek velikog znanja, i općeg i judaistike. Dotadašnje su učiteljice penzionirane, pa dolaze nove: Dragica Švarc, Gizela Fuchs-Kohn, Jula Weiner, Mira Rosenberg. Kako se broj razreda povećavao zbog sve većeg broja učenika, dolazile su i nove učiteljice: Adela Švarc-Vajs, Ruža Šlezinger-Uršan, Cila Sandel-Rotmueller, Alice Juenker-Rosenberger, Anemarie Weiss, Alice Dukes, Greta Weiss, prof. Zigmund Šteg.

To je bio nov odličan kadar, tako da je škola slovila kao najbolja u Zagrebu. Sve se više djece upisivalo, tako da su se postepeno osnivali paralelni razredi u kojima se nastava održavala poslije podne. Rabinat je iselio sa drugog kata zgrade, pa su te prostorije adaptirane u nove četiri učionice, i od tada se u svih osam učionica nastava održavala u isto vrijeme, prije podne.

Kako sam već spomenula, nastavni plan škole bio je isti kao i u ostalim osnovnim školama grada, a povrh toga djeca su učila historiju Jevreja, Bibliju, prazničke običaje i donekle govorni hebrejski jezik.

Novo ime škole bilo je »Osnovna škola izraelitske vjeroispovjedne općine«, a dodatak »sa pravom javnosti« je otpao. Uz ostale predmete,

Zgrada Jevrejske općine u Zagrebu, Palmotićeva 16

djeca su učila i ručni rad, a velika prostorija u prizemlju postala je vrtić za predškolsku djecu pod vodstvom Mirjane Weiller, odličnog pedagoga.

Škola se razvijala vrlo dobro. Naši su daci nastavljali školovanje u raznim srednjim, višim i visokim školama. Mnogi od njih stekli su visoke kvalifikacije kao liječnici, pravnici i ostali znanstveni radnici.

Sav taj rad prekinut je one kobne godine kad je fašizam zahvatio svijet. Mnogo je djece sa svojim porodicama odvedeno u logore iz kojih nije bilo povratka. Škola se morala iseliti, a ono malo djece što je ostalo polazilo je razrede po privatnim stanovima, dok i oni nisu nestali.

Odvedene su i nisu se vratile učiteljice: Alice Dukes, Greta Weiss, Jula Weiner, koja je kao član KP uhapšena, sprovedena u Lepoglavu i tamo strijeljana. Dragica Švarc, kao najstarija, bila je penzionirana i kasnije je umrla. Anemarie Weiss se udala, preživjela je u logoru u Kraljevici.

Kasnije se u Beogradu bavila naučnim radom. Umrla je prije dvije godine. Prof. Šteg iselio je u Izrael gdje je radio u meteorološkom zavodu u Tel Avivu. Prije kratkog vremena je umro. Gizela Kohn emigrirala je u Švicarsku, gdje i danas živi. Anica Fleš živi u Izraelu.

Ružica Uršan-Slezinger, za vrijeme rata učiteljica na okupiranom teritoriju, umrla je prije 3 godine u Domu »Lavoslav Švarc«. Mira Rosenberg-Levi, nakon emigracije i povratka, radila je u gradskim školama. Sada je u Domu »L. Švarc«. Cila Sandel-Rotmueller i Alice Juenker-Rosenberger iselile su pod drugi svjetski rat s porodicama u Izrael. Cila je umrla prije 2 godina, a Alice Rosenberger živi u Tel Avivu.

Na sreću, mnoge su porodice pobjegle i spasile se u dalekim zemljama. Među njima ima priličan broj naših bivših daka.

Dr. Andreja Preger
**SJEĆANJE NA OMLADINSKI KLUB
»LITERARNI SASTANCI«**

Sva moja sećanja u vezi s Jevrejstvom vezana su upravo za zgradu u kojoj se nalazimo, za dom tadašnje »Židovske bogoštovne općine«, kako je glasio službeni naziv institucije. Tu je bila jevrejska osnovna škola koju smo pohađali, tu su se održavali sastanci omladinskog književnog kluba nazvanog »Literarni sastanci«, tu su bile kvucot i ostali oblici omladinske organizacije Ahdut hacofim, kojoj sam također pripadao.

Bila su to drugačija vremena – kod kuće se još strogo pridržavalo kašruta, palile su se sveće na Erev Šabat, roditelji su odlazili u hram, a s njima i mi mlađi. Bilo je prirodno da pripadamo toj brojnoj zajednici, u velikoj meri prožetoj nacionalnim osećanjem, iako to nije bio slučaj s mojim roditeljima.

Međutim, dvadesetih godina, kada sam polazio srednju školu, glavna veza s Jevrejstvom bila je jedna ličnost, vođa i inspirator omladine, Šalom Freiberger, tada već rabin i nastavnik tzv. veronauke u srednjoj školi.

Imali smo, naravno, i svoju organizaciju. Bez nje ne bi bilo ni društvenog rada ni uticaja. Prva takva organizacija omladinaca srednjoškolskog uzrasta bio je omladinski klub »Literarni sastanci«, predvođen učenicima viših razreda gimnazije. Prostorije su nam bile u prizemlju, a delimično i u podrumu zgrade u Palmotićevoj ulici 16. Tu je bila pozamašna biblioteka – glavni fond celog kluba – u kojoj su se nalazile knjige na našem i stranim jezicima, ponajviše beletristika, ali i mnoga dela iz istorije, judaizma i drugih naučnih oblasti.

U to vreme članovi su isključivo bili dečaci, mladići. Tradicija je bila paternalistička: muškarci su nosioci nauke i znanja. Sastanci su se održavali jedanput nedeljno. Svaki put se čitao neki rad, a nakon toga bila je veoma bogata diskusija. Bilo je tu i originalnih književnih radova i referata koji su ličili više na seminarske radove posvećene nekoj bilo aktuelnoj, bilo književnoj temi. Sećam se da su nas veoma interesovali društveni problemi, njihov odraz u literaturi, ali i šire. Tada nas je prilično privlačio Ibsen, mnoge njegove drame davale su se u kazalištu. Strindberg, sa svojom kritikom građanskog društva i težnjom za stvaranjem pravednijeg poretka, također nas je zanimao. Ali ne samo to. Sve inicijative koje smo dobivali iz nastave književnosti u školi, sve što je bilo vezano za problematiku Jevrejstva kroz istoriju, za njegov položaj u dijaspori, duboko nas je interesovalo. O svemu tome bilo je mnogo referata i diskusija.

No nije to bio samo običan debatni klub mladih, bez svoje osobenosti i opredeljenja u društvenom smislu. Tu su se formirala osnovna ubeđenja omladinaca, koja su sigurno kasnije nametnula pečat njihovom životnom putu i izboru njegovog smera.

Jedan od glavnih idejnih vođa i podstrekača takvog načina mišljenja bio je već pomenuti dr Šalom Freiberg. Neophodno je da se zadržim na njegovoj ličnosti, jer je on uspeo da utiče na duh mladih, da formira njihova ubeđenja, da ih ispuni vrednostima jevrejske misli i nacionalnog preporoda, da ulije u njih oduševljenje i volju za akciju, da ih okupi i zbije, da podržava njihov mladalački idealizam i spremnost da se za svoje ideje i žrtvuju.

Kao što sam već pomenuo, sva srednjoškolska omladina iz svih gimnazija imala je jednom nedeljno tzv. veronauku. To je u početku predavao nadržabin dr Gavro Švarc, a posle njega Šalom Freiberg. Tu se uglavnom učila jevrejska istorija od najstarijih vremena, a obavezno je bilo pohađati i hram subotom. Moram da kažem da nastavnici nisu inzistirali na pobožnosti i pridržavanju propisa, već su želeli da nam približe judaizam kroz sve njegove oblike i institucije, da nas povežu sa suštinom Jevrejstva, njegovom etikom i mišljenjem. No kada je mladi Šalom, koji se upravo vratio sa Visoke škole za jevrejstvo (rabinski seminar) u Berlinu, preuzeo tu dužnost, nastao je preokret. On je stvorio lični odnos skoro sa svakim đakom, davao je knjige iz vlastite biblioteke, upoznao nas i van časova sa svim onim što je u vezi s Jevrejstvom i jevrejskim pitanjem, uticao na formiranje ne samo znanja, već i uverenja mladih učenika, jednom rečju, on je bio svetla ličnost koja je zračila svojim idealizmom, svojom akcijom, svojim zanesenjaštvom za ideju za koju se borio i zalagao. Iako je ta reč danas možda nepopularna, imao je moć harizmatičkog vođe, umeo je da zainteresuje, da pridobije omladinca, da ih uveri u svoje ideje. To su bile ideje nacionalnog preporoda Jevrejstva; on je više isticao karakter našeg naroda kao nacije nego kao same vere, a to je bila osnovna kontroverza

među Jevrejima tog perioda. Naravno da su se te ideje, to priklanjanje ideji nacionalnog preporoda, provlačile i kroz referate i diskusije na sastancima »Literarnih sastanaka«. Svakog člana podsticale su da zauzme lično stav prema ovim pitanjima, da odredi svoj način mišljenja. I u velikoj meri mnogi od nas su se priklonili ideologiji koju je zastupao Šalom, i kasnije su pristupili omladinskom pokretu koji je čvrsto zahtevao od svakog člana i socijalističko i nacionalno ubeđenje, ne samo na rečima već i na delu. Mnogi članovi Ahdut hacofim, a kasnije Hašomer hacaira, došli su iz redova »Literarnih sastanaka«! Naravno, i taj se klub promenio, i po svom sastavu i po načinu rada. Dok je u početku bio ograničen samo na mušku omladinu, kasnije smo primili i žensku, srednjoškolke, što je i sadržajno i brojčano obogatilo članstvo.

I pored idejnog uticaja, sastanci su ostali čisto omladinski. Nikada na skupove nisu dolazili ni Šalom ni ostali stariji, već su svoje radove sastavljali i čitali isključivo omladinci. To je bila i velika škola intelektualnog razvoja, govorništva, diskusione veštine, tu su se oformili mnogi kasniji omladinski vođe. Iako nismo svi imali ista mišljenja i uverenja, to su bili nezaboravni časovi druženja, prijateljstva, međusobnog ubeđivanja, intelektualne aktivnosti. Na žalost, mnogi od starih drugova i prijatelja poginuli su u holokaustu, ali, upravo zahvaljujući svojoj idejnoj zrelosti i borbenoj aktivnosti, mnogo nas koji smo prošli kroz »Literarne sastanke« i pridružili se omladinskom pokretu našlo se na pravoj strani u borbi protiv fašističke nemani. Ako i nisu svi preživeli taj strašan rat, dali su častan prilog borbi protiv ovog modernog divljaštva. Žrtvovanje života nije bilo uzaludno – ono predstavlja simbol nove dimenzije vitalnosti jevrejskog naroda, njegove moći da se brani i odbrani od neopravdanih laži, kleveta, pretnji, napada i nasilja svake vrste.

Zlata Rudolf O DJEČJEM VRTIĆU

Dječji vrtić Jevrejske općine u Zagrebu osnovan je 1923. godine. Bio je smješten u prizemlju zgrade Jevrejske općine u Palmotičevoj ulici br. 16. S puno ljubavi i truda vodila ga je Mirjam Weiller koja je završila školu »Montessori« u Beču, te je tako ta poznata pedagoška metoda po prvi put uvedena u jednu odgojnu ustanovu u Jugoslaviji. Vrtić je okupljao oko šezdesetoro djece, organizirane u dvije smjene. Tako je bilo sve do 1941. godine kada je, dolaskom ustaša, vrtić morao prestati s radom, a djeca i njihovi roditelji, kao i dodu Mirjam, odvedeni su, u krvavom teroru ustaša i nacista, u logore smrti iz kojih nije bilo povratka.

Poslije oslobođenja vrtić je 1946. godine ponovo počeo s radom, ovaj put u prostorijama na Tomislavovom trgu br. 4. Nekoliko godina vodila ga je Nada Ašer, a 1953. godine Općina je meni ponudila mjesto odgajatelja i rukovodioca vrtića. U to vrijeme bila sam upraviteljica jaslica Crvenog križa u Zagrebu. Prihvatila sam ponudu Općine, kao i jednogodišnji seminar specijalizacije u Francuskoj i Izraelu, te sam, kao teta Zlata, vodila vrtić daljnjih 25 godina.

U tom, ne malom, vremenskom periodu kroz vrtić je prošao niz generacija djece članova naše Općine kao i ostale djece našeg grada.

Za vrtić je uvijek vladao veliki interes, bez obzira na to što njegovo radno vrijeme od 9 do 14 sati nije bilo lako prilagodljivo obvezama zaposlenih roditelja. No želja da im djeca idu upravo u ovaj vrtić potakla ih je da nađu rješenje. Služili su se svim mogućim kombinacijama, baka-servisom, rodacima, prijateljima, raznim tetkama, koji su doveli djecu i dolazili po njih. Ni udaljenost stanovanja djeteta od vrtića nije bila zapreka da se odabere ovaj vrtić, što dokazuje dolazak djece iz svih dijelova grada.

Način rada u vrtiću bio je složeniji i širi od uobičajenih u takvim ustanovama. Broj djece kretao se između 25 i 30, uzrasta od 3 do 7 godina. Ponekad se među njima našlo i neko dvoipolgodisnje dijete. Unatoč tolikom rasponu uzrasta, koji je obuhvaćao tri dobne grupe, radila sam sa svom djecom zajedno, što je zahtijevalo znatan napor. Osim uobičajenih aktivnosti i stjecanja znanja propisanih Planom i programom predškolskih ustanova grada Zagreba, djeca su učila jevrejski folklor, pjesme i kola, jevrejske običaje prigodom raznih blagdana, engleski jezik s pomoću pjesama i recitacija, te ritmiku i ples. Posebnost u provođenju tih aktivnosti bila je u tome što su, uz mene, svaku od tih aktivnosti vodile stručne osobe: profesor engleskog, profesor muzike i baletni koreograf. Tako su se u toku godine usvajala znanja koja bi onda, dvaput godišnje, bila javno prikazivana u dvorani naše Općine, redovito premale da bi primila sve one koji su te priredbe željeli vidjeti. Iste priredbe davale su se u Domu »Lavoslava Švarca«, gdje su djeca svojom uigranošću i ležernošću izazivala buru oduševljenja i radosti kod naših domara.

I tako su prolazile godine, sve dok se nisu, pred kraj mojeg 25-godišnjeg rada, počela pojavljivati u vrtiću i djeca moje nekadašnje vrtićke djece. Ali to je već 1978. godina, kad ja odlazim u penziju, a Jevrejska općina nema više dovoljno sredstava za održavanje vrtića. I tako u ljeto 1978. godine vrtić sasvim prestaje s radom. Svima nam je bilo žao, i djeci i roditeljima i Jevrejskoj općini i meni, ali tako je moralo biti. No sjećanje na taj dječji vrtić ostalo je trajno i kod djece i kod roditelja. Roditelji i djeca, s kojima sam se godinama susretala, pričavali su razne zgode iz vrtića, živo kao da se to sada događa. Iz njihovih riječi izbijali su toplina i veliko poštovanje prema toj našoj ustanovi. Evo samo jedne male ilustracije. Nedavno prolazim Zrinjcem i sretnem baku jednog od prve djece našeg vrtića. Sretna sam što sam vas srela – reče mi baka. – Moram vam se pohvaliti da mi Davor ima curicu od tri godine, i željeli bismo je naučiti onu divnu pjesmicu o malome zeki koji je zaboravio zatvoriti vrata pa se prehladio i kihao. Svi smo je doma pjevali s Davorom, a sad se ne možemo sjetiti ni melodije ni riječi. – Bila je to poznata hebrejska pjesmica »Hašafan hakatan šahah lisgor hadelet«. Sjele smo na klupu i pjevale sve dok baka nije naučila pjesmicu i radosna otišla kući da je prenese svojoj unučici. Sada, kad su prošle godine otkako sam radila u vrtiću i kada razmišljam o tome, sve sam više uvjerenja da je vrtić u vremenu od 1946. do 1978. godine, kad je kod nas bilo premalo predškolskih ustanova, bio iskreni, nesebični i veliki dar jedne male zajednice, Jevrejske općine grada Zagreba, svome gradu.

Dr Eta Najfeld
**ŽAPD - ŽIDOVSKA AKADEMSKA MENZA
 U ZAGREBU**

Obvezana sam da se zahvalim svima onima koji su se odazvali pozivu zagrebačke Jevrejske opštine da izlože svoja sećanja na Židovsku menzu i tako mi pomognu da upotpunim svoja sećanja. Moja zahvalnost upućena je ing. Hermanu Astu, dr Loli Fajn, dru Albertu Josifoviću, dru Lavoslavu Kadelburgu, Leonu Kapuanu, mr ph. Liciki Kolman-Nick i dru Alfredu Nicku, te dru Tomi Štajnu.

Moja sećanja na Židovsku menzu ne bih ni izdaleka mogla da obuhvatim da mi u tome nije pomogao i moj suprug, dugogodišnji menzaš, i moji beogradski prijatelji, bivši zagrebački menzaši, koji su mi usmeno dali mnoge dragocene podatke: to su nekadašnji ekonom menze general Voja Todorović Španac (Šmule Lerer), nekadašnji blagajnik pok. prof. dr Mario Romano, Blanka Kraus i mnogi drugi. Svima njima moja velika hvala.

Kada se iz ove velike vremenske udaljenosti setim ŽAPD-a i njegove menze – a od tada je prošlo više od 50 godina – obuzimaju me dvostruka osećanja: tuga za neprojenim nestalim mladim životima u naponu radnog i stvaralačkog veka i neko beskrajno toplo sećanje na jedan od mojih najlepših i najbogatijih delova života.

Ta žuta stara zgrada u Preradovićevoj ulici i to prizemlje u kome se nalazila menza predstavljalo je centar zbivanja za ceo period mog studentskog života. Uvek su se tamo dešavale neke »važne stvari«: ili je trebalo nekog sresti, nešto važno saznati, ili je trebalo nešto pozajmiti – novac ili skripta, saznati gde se organizuje neki važan kurs, gde će biti neko predavanje, koncert ili pozorišna predstava. Jednom rečju, u menzi je vrilo. Od političke informacije i komentara za svaki iole važniji politički događaj do kritike pozorišne predstave ili predavanja – sve se to moglo saznati u menzi. Vrilo je kao u košnici, a sve se odvijalo nekako važno, značajno i sve je trebalo rešiti brzo – upravo sad, odmah. Usled veoma razvijenog drugarstva, dobrih razgovora, lepih mladalačkih ljubavi, raznih materijalnih beneficija, u menzi je vladala atmosfera prijatnosti i izvesne sigurnosti. Možda je najmanje bilo važno to da smo u menzu dolazili prvenstveno radi jela, pošto je sve drugo izgledalo mnogo važnije.

Verovatno je zbog te »važne i brze« atmosfere i naš »Her Ober«, naš stari kelner Urh, isto tako ubrzano vikao: »mesta molim«!, »repete ko želi molim«. A on je bio tako prijatna ličnost i tako je savesno obavljao svoj posao da se činilo da je srastao sa menzom. Sve nas je pozdravljao i služivao sa istom srdačnošću. Koliko je bio vezan za sve nas govori i činjenica da sam ga odmah posle rata srela u hodniku pred menzom, jer je čekao da vidi ko je od nas ostao živ.

Ta specifična atmosfera koja je vladala u menzi proizlazila je iz činjenice da su se tu okupili mladi ljudi iz svih krajeva zemlje i iz inostranstva, koji su došli iz raznih sredina, sa raznim običajima, interesovanjima i političkim opredeljenjima, što je u menzi izazivalo permanentne diskusije o svemu. Uvek bi se našao neko da se suprotstavi nečijem mišljenju ili da uporno brani svoje stavove. Diskusije su bile naročito opširne posle večere: tada je bilo moguće da se čovek opusti i da prijatno i jeftino provede večer. Tu se moglo ići od grupe do grupe koje su se formirale prema struci, opredeljenju, mestu porekla, ili prema afinitetu – nauci, muzici, književnosti i sl.

Zamisao da se siromašnim jevrejskim studentima omogućiti ishrana pod povoljnijim uslovima učinila je da se odmah posle prvog svetskog rata osnuje Židovsko akademsko potporno društvo (ŽAPD), koje su finansirali imućniji Jevreji. U okviru ŽAPD-a menza je već 1919. funkcionisala u podrumskim prostorijama Opštine u Palmotićevoj ulici. Pošto je broj menzaša bio velik, negde oko 300, a uslovi za pripremu hrane loši, menza se 1930. preselila u Preradovićevu 25. Tu je dobrotvor Šandor A. Aleksandar ustupio prostorije u prizemlju koje su osposobljene za menzu. ŽAPD se izdržavala dobrovoljnim prilozima imućnijih Jevreja, darivanjima prilikom velikih praznika ili porodičnih događaja (Bar micva, Brit mila, venčanja itd.), organizovanjem tzv. Sjajnog plesa menze jednom godišnje u gimnastičkoj sali Makabija u Palmotićevoj ulici (obavezni su bili frakovi ili smokinzi i večernje haljine koje su mnogi morali pozajmljivati u Albaharijevoj staretinarnici). Pokrovitelji Sjajnog plesa bile su bogate jevrejske porodice Dojč-Maceljski i Julio König. Daljnji izvori za održavanje menze bili su plaćanje hranarine i, najzad, najvažnije: sabirna akcija koju su sprovodili studenti. Da bi ona bila uspešna, napravljen je striktan plan uoči raspusta, a u unutrašnjosti zemlje bili su tačno podeljeni reoni između zagrebačke i beogradske menze, pa je svaki student znao koji reon treba da obide kako bi skupio što više priloga. Studenti su se i te kako morali boriti za uspeh akcije pošto je o tome uglavnom ovisio opstanak menze, što znači i jedan od bitnih preduslova za dalje studiranje.

U vezi sa Sjajnim plesom menze i skupljanjem priloga za tombolu dr Albert Josifović opisao nam je u svojim sećanjima jedan vrlo interesantan događaj: »Prikupljajući darove za tombolu došli smo i u kafanu hotela 'Milinov' i potražili direktora. Kada je došao, predstavili smo se i objasnili zašto smo došli, na što je on rekao: 'Za Židove ne dam ništa.' Moj drug mu je na to rekao: 'Možete li ovo što ste rekli glasno ponoviti, da čuju i prisutni gosti (od kojih su većina bili Jevreji)?' Na to nas je on upitao da li želimo da nam da novac, na što smo mu mi odgovorili da nam ne treba novac već nešto za tombolu. On je obećao da će poslati. Uoči bala poslao je na kolicima jednu veliku tortu koja je predstavljala zagrebačku katedralu. To je bilo 1936. godine.«

Prikupljenim sredstvima valjalo je i pametno gospodariti. Zahvaljujući aktivnosti nekih studenata u pripremanju zimnice, omogućeno je da

hrana bude na konstantnom kvalitativnom i kvantitativnom nivou tokom cele godine. Jelovnik je pripreman za dan ili dva unapred, a nastojalo se da bude što raznovrsniji. Za izradu jelovnika bili su utvrđeni normativi, a količinu hrane određivao je ekonom. Brojno stanje utvrđeno je tako što je blagajnik davao izveštaj u vezi sa mesečnim pretplatnicima i dnevnim korisnicima. Pored toga kuvalo se još 25-35 porcija. Na bazi dnevnih jelovnika, utvrđenih normativa i cena namirnica, pravio se dnevni obračun celokupnog utroška sredstava, pa se tako dobijala i cena pojedinačnog obroka, što je omogućavalo da se na osnovu tih elemenata sastavi plan potrebnih finansijskih sredstava za održavanje menze. Izvanredno dobro gazdovanje i štednja do najmanjih sitnica omogućili su da se sa skromnim sredstvima količinski i kalorično prehrani toliki broj studenata.

Puna cena obroka (ručak, večera a povremeno i doručak) iznosila je u moje vreme mesečno 360 dinara. Relativno mali broj studenata plaćao je puni iznos od 360 dinara, većina je koristila razne popuste. Cene su bile razvrstane u deset kategorija prema imovinskom stanju (360, 300, 270, 240, 210, 180, 150, 120, 90 i 60 dinara). Najmanji iznos, ili tzv. minimum, plaćali su najsiromašniji studenti. U vreme nekih generacija starijih od mene plaćalo se čak i samo 36 dinara. Mnogi su se hranili i besplatno, bilo zbog toga što su bili ekonomski ili što su pomagali pri nošenju i raspodeli hrane. Postojala je i jedna grupa koja se hranila besplatno ali neredovno. To su, naime, bili oni koji su dolazili pošto su svi menzaši bili namireni, a preostalo bi hrane. Tu su grupu sačinjavali siromašni studenti iz studentskog doma u Runjaninovoj ulici. Uz njih je bilo još i 8-10 siromaha koji su stalno dobijali besplatnu hranu, o čemu se vodilo računa. To je bila neka vrsta cedake. U menzi su se hranili i mnogi činovnici Jevreji, kao i Muslimani, jer se hrana pripremala prema košer ritualu.

Izvesno vreme u menzi se dobijao i besplatan doručak koji se sastojao od mleka i hleba, ali se moralo dolaziti u 7 časova ujutro pa se time koristio samo mali broj studenata. Hrana je bila izvanredno kalorična, ukusna i obimna. Hleb se uzimao u neograničenim količinama i bio je odličnog kvaliteta. Ukoliko je neko bio bolestan, dobijao je kakao, kajganu ili sličnu lakšu hranu.

Menza nije radila u julu i avgustu, ali je zato brojno stanje u septembru, oktobru, maju i junu bilo uvek znatno veće zbog ispitnih rokova i upisa. Prostorije menze služile su i za kulturne delatnosti jevrejskih studenata u Zagrebu, pa su se tu održavali sastanci ŽAPD-a, »Judeje«, »Esperanse«. U stvari, »Judeja« i »Esperansa« nisu imale neke druge prostorije, a obavljale su značajnu kulturnu delatnost. »Judeja« je bila nacionalno orijentisana, ali je imala i opštu jevrejsku kulturnu funkciju, dok se »Esperansa« bavila specifičnim pitanjima sefardske kulture, baštine i problemima sefardskih Jevreja. ŽAPD je u okviru svoje kulturne delatnosti neko vreme izdavao i bilten, organizovao je i pri-

redbe (Brucoške večeri, Sjajni ples) i određivao liniju upravljanja menzom. Nije zato čudno da su skupštine ŽAPD-a bile žučne i bučne, a neretko trajale i do zore. Na skupštinama je biran upravni odbor od 11-13 članova na čijem je čelu bio predsjednik. Nas nekolicina uspeli smo da rekonstruišemo imena predsjednika od 1927. do 1939. godine:

Albi Vajs, student prava, od 1927. do 1928.
 Šmule Engelman, student filozofije, od 1929. do 1930.
 Lavoslav Kadelburg, student prava, od 1929. do 1930.
 Lavoslav Kadelburg, student prava, od 1930. do 1931.
 David Finci, student elektrotehnike, od 1931. do 1932.
 Jahiel Finci, student farmacije, od 1932. do 1933.
 Herbert Kraus, student medicine, od 1933. do 1934.
 Herbert Kraus, student medicine, od 1934. do 1935.
 Isak Papo, student tehnike, od 1935. do 1936.
 Vilko Bihler, student filozofije, od 1936. do 1937.
 Mirko Kesler, student fizike, od 1938. do 1939.

Odbor je biran svake godine i kolektivno je rešavao sve u vezi sa organizovanjem ishrane, spremanjem zimnice, postavljanjem kuvarskog, ekonomskog i kelnerskog osoblja, odobravanjem popusta na bazi molbi i uverenja o imovnom stanju, odobravanjem kratkoročnih i dugoročnih zajmova. Sem upravnog odbora postojali su i časni sud i nadzorni odbor.

Stanarina nije plaćena jer su prostorije dobijene od dobrotvora, a grejanje je obezbeđeno kao redovni prilog drvare Dojč. Jednom rečju, menza je tako dobro funkcionisala da se smatralo da je to najbolja studentska menza u Zagrebu. Zimi je bilo toplo, pa se često dešavalo da su u menzi spavali studenti koji nisu imali stana. To se tolerisalo zato što je većina bila veoma lošeg imovnog stanja, pa se za mnoge može reći da su se prvi puta siti najeli kad su došli u menzu.

Sem Jevreja jugoslovenskih državljana bio je i izvestan broj Jevreja iz onih zemalja u kojima je postojala restrikcija za upis Jevreja na fakultete, kao što je to bilo u Poljskoj i Madarskoj. ŽAPD je te studente tretirao potpuno ravnopravno s jugoslovenskim studentima, pa je većina njih plaćala samo minimum.

Ne znam kakva je bila situacija u menzi pre moga dolaska, ali je posle šestojanuarske diktature 1929. godine počelo postepeno političko diferenciranje među studentima. Neki od njih, marksistički opredeljeni, tražili su da se u krugu menze organizuju marksistička predavanja. Oni koji su bili protiv toga smatrali su da ne treba »Uz čorbu servirati ideje«. Jedan deo studenata bio je jevrejski nacionalno opredeljen, a neki su bili politički nezainteresovani. Ti različiti stavovi došli su naročito do izražaja prilikom izbora za novu upravu. Od 1934. godine struja marksista je naročito ojačala, pa su se u menzi počela organizovati razna marksistička predavanja, kojima je prisustvovala gotovo polo-

vina članova. Predavanja nisu bila naročito česta, ali su zato učestale svakodnevne diskusije, gotovo posle svakog obroka. Ti razgovori stvarali su specifičnu dinamiku, aktuelnost i živost. U to vreme rasplamsao se politički život na Sveučilištu, i on je bio u žiži interesovanja naših studenata, koji su isto tako veoma aktivno učestvovali u radu SBOTIĆ-a (Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih, industrijskih činovnika) i URS-ovih sindikata (Ujedinjeni radnički sindikati). U periodu od 1934. do 1937. godine u menzi je delovao aktiv SKOJ-a sa 13 članova (od oko 130 studenata, što znači oko 10%).

Moj boravak u menzi pada u razdoblje od 1934. do 1939. godine, dakle u vreme uspona fašizma i građanskog rata u Španiji. S obzirom na ta dva istorijski veoma značajna trenutka, kao i na činjenicu da smo mi Jevreji i te kako znali šta to znači i kakva opasnost preti, bilo je očito da su na dnevnom redu bile diskusije o fašizmu, revoluciji, marksizmu. Naročito je bilo uzbudljivo kada su u Španiju krenuli naši drugovi iz menze. Bez obzira na veliku konspirativnost priprema za odlazak, ipak se znalo ko ide, a još se bolje znalo da o tome treba ćutati. U internacionalnim brigadama u Španiji borila su se četvorica iz menze: Voja Todorović Lerer iz Sarajeva, Mojzes Spira iz Poljske, Leonard Pivok iz Poljske, Albert Abinun iz Sarajeva. Već u prvom naletu ustaškog terora stradali su u Kerestincu ovi članovi menze: Ivo Kun, advokat iz Sl. Broda, Viktor Rozencvajg, student agronomije, pesnik iz Novog Sada, i Zigi Kraus, student prava iz Sarajeva.

Mnogi menzaši koji su uspeli da izbegnu prvi nalet ustaških pokolja i da spasu glavu istakli su se u toku NOB-a kao hrabri borci ili kao rukovodioci, između ostalih: general dr Roza Papo, prva žena general u JNA, general-pukovnik Voja Todorović Lerer, narodni heroj, španski borac, nekadašnji ekonom menze, dr Izidor Perera-Matić, čije ime nosi Vojna mornarička bolnica u Splitu, Josip Štajner, slavni komesar II moslavačke brigade, Mojzes Spira, španski borac, istaknuti rukovodilac u Španskoj republikanskoj armiji.

Nakon oslobođenja mnogi su naši drugovi iz menze bili na visokim vojnim, stručnim i administrativnim funkcijama (npr. general Herbert Kraus iz Vinkovaca, zamenik načelnika saniteta pri Vrhovnom štabu, neko vreme savezni ministar zdravlja posle rata).

Neosporno je da je menza između dva svetska rata odigrala krupnu ulogu u formiranju brojnih generacija jevrejskih intelektualaca, i sa puno odgovornosti se može tvrditi da mnogi od njih nikada to ne bi postali da nije bilo menze i svih beneficija koje je ona pružala.

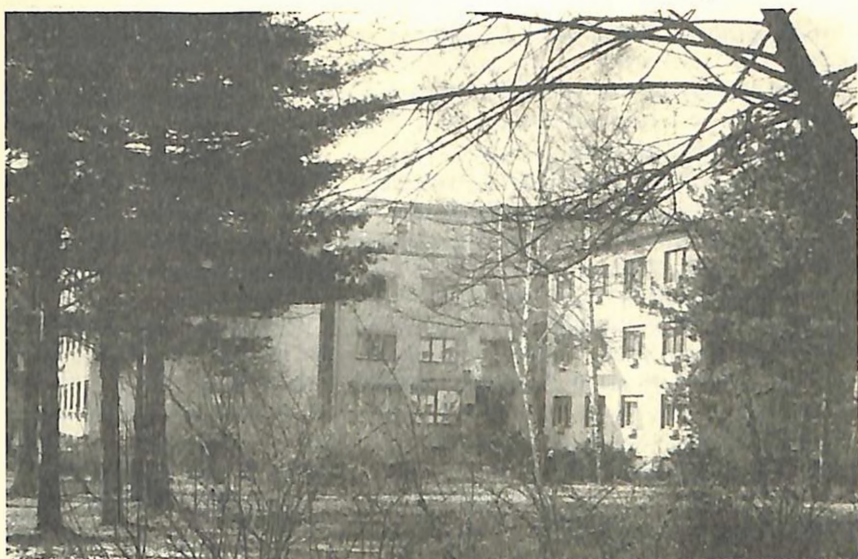
Dr Nada Rajner
DOM »LAVOSLAV ŠVARC«

»Pred sijedom glavom ustani i poštuj lice starčevo.« To su riječi iz Treće knjige Mojsijeve koja se nalazi na početku Spomenice u povodu 50-godišnjice Doma staraca Saveza jevrejskih općina Jugoslavije – zaklade Lavoslava Švarca u Zagrebu, štampane 1960. godine. Ta misao ostala je aktualna milenijima sve do danas, pa je zato ponovo citiram. Zadužbina dobrotvora Lavoslava Švarca, trgovca iz Zagreba, datira iz godine 1905, kad je svojom oporukom odredio svotu od 400.000 kruna za osnivanje zaklade za dom za stare i nemoćne. Lavoslav Švarc umro je 14. X 1906. godine i tako nije dočekao da vidi zgradu Doma sagrađenu potkraj 1910. godine na Maksimirskoj cesti br. 63. Prvih 12 stanara Dom je primio na početku 1911. godine, a deset godina kasnije imao je 50 štićenika.

Zagrebački trgovac Teodor Šilinger svojim legatom od 2 milijuna dinara 1937. godine omogućio je dogradnju Švarcovog doma, koja je dana na upotrebu 1939. godine, kad je u Domu bilo 90 osoba. Godine 1941. broj domara povećan je na sto. Namjena dogradnje bila je da se smjesti židovska siročad, ali je potreba za smještaj ostarjelih i nemoćnih očito bila veća.

Postojalo je i Društvo prijatelja Švarcovog doma, osnovano 1933. godine da okuplja dobrotvore, prikuplja dobrovoljne doprinose i predaje ih Kuratoriju Doma. U redakciji zagrebačkog nadrabina dra Gavre Švarca društvo je 1940. godine izdalo Spomenicu prigodom 30-godišnjice postojanja Kuratorija zaklade Doma, i ona nam je dragocjen izvor podataka o radu Doma u tom periodu. Danas to društvo više ne postoji, ali postoje prijatelji i dobrotvori koji Dom ne zaboravljaju i odano mu pomažu, pa im se svima s ovog mjesta od srca zahvaljujemo.

Dolaskom okupatora 1941. godine domari iz Švarcovog doma izbačeni su u roku od 24 sata, pri čemu su morali ostaviti svoje osobne stvari, a ostavljena je i sva oprema Doma. Najprije su domari smješteni u improviziranom stanu, zatim u osamljenoj kući u Stenjevcu, a od 1943. u kućici sa četiri prostorije u Brezovici, gdje je bilo smješteno 60 osoba. Na toj lokaciji dan oslobođenja Zagreba, 8. V 1945, dočekale su 52 osobe.

Dom »Lavoslav Švarc« u Zagrebu, Bukovačka 55

Povratak u Švarcov dom nije bio moguć, jer je u njemu bila vojska, pa je na raspolaganje stavljena zgrada u Mlinarskoj 25, koju je gradski Narodni odbor adaptirao za potrebe Doma, i bila je useljena 1947. godine. Povratkom mnogih žrtava holokausta prostor je postao nedovoljan, pa Jevrejska općina stavlja na raspolaganje dva kata u svojoj zgradi u Palmotićevoj 16. Ta filijala Doma uređena je velikim dijelom darovima iseljenika iz Alije, te od pomoći JOINT-a i Saveza jevrejskih općina Jugoslavije. No sve je to bilo samo privremeno rješenje, pa su 1954. godine pojedinci iz pripremnog odbora za gradnju novog doma bili informirani da se vode pregovori o lokaciji. Na konkursu projekata izabran je plan arhitekta ing. Slavka Löwyja, a prvi radovi započeli su 1955. godine. Svečana predaja Doma na upotrebu bila je 15. XII 1957. godine. Tako smo eto ponovo pred 30-godišnjicom, jubilejem Doma, ali na lokaciji Bukovačka 55. Kada bismo za taj protekli period pokušali sastaviti listu dobrotvora Doma, ona bi bila predugačka, ali možemo nabrojiti udruženja, saveze i grupe u kojima se nalaze mnogi naši dobrotvori. To su: Savez jevrejskih općina Jugoslavije, JOINT, Udruženje Jevreja porijeklom iz Jugoslavije koji žive u USA, Izraelu i drugim državama na svim kontinentima. Mi im svima od srca zahvaljujemo.

Već u početku potrebe za smještajem bile su velike. Dom je imao 115 štićenika smještenih u dvokrevetnim i trokrevetnim sobama. U toku godina nastojalo se adaptacijama poboljšati komfor i prilagoditi ga sve

starijoj populaciji u Domu. Iz istog je razloga pored stacionara, čitav jedan kat pretvoren u tzv. »bolnički«, s posebnim tretmanom i sestrama njegovateljicama. Danas su u Domu većinom jednokrevetne sobe, 19 ih je s kupaonicom, a 11 s WC-om, što je veliki napredak u funkcionalnosti za starije osobe.

Dom ima stalnog liječnika opće prakse, 5 različitih specijalista koji dolaze jednom tjedno, te 9 sestara njegovateljica u bolničkom traktu.

Specijalno prilagođeni jelovnici za bolnički odio, za dijabetičare, a i za ostale domare, pod stručnim nadzorom svjetskog eksperta s područja prehrane, očit su primjer svestrane brige o domarima.

Statistika to najbolje potvrđuje. Od ukupno 80 domara 11 ih je starijih od 90 godina, u grupi od 80 do 90 godina ima 39 domara, dakle od 80 godina nadalje ukupno 50. Zbog tako velikog broja domara u visokoj životnoj dobi, razne aktivnosti prilagođene su mogućnostima. Tako se uz stručni nadzor fizioterapeuta provodi triput tjedno gimnastika, koju redovito posjećuje veći broj domara. Postoje i razne dobrovoljne »dužnosti«, kao što su dežurstvo na porti uz telefonsku centralu, raznošenje pošte, vođenje biblioteke, vođenje spiskova za posjet frizera, pedikera itd. U Domu se redovito održava obredna služba u hramu, petkom i za praznike koji se dočekuju svečano, često uz drage goste. Kulturni je život raznolik. Na svakom katu zajednički se gledaju TV emisije, subotom poslije podne slušaju se gramofonske ploče klasične, operne ili zabavne muzike. Povremeno se priređuju koncerti na kojima nastupaju eminentni koncertni majstori, pjevači, zborovi i slično, a dolaze i razni predavači. Postoji trajna pretplata Doma i pojedinih domara na dnevnu i tjednu domaću i stranu štampu, koja se rado čita i međusobno razmjenjuje. Organiziraju se povremeni posjeti značajnim izložbama uz osiguran prijevoz.

Česte su posjete domaćih i inozemnih gostiju, židovskih i nežidovskih grupa studenata, sudionika simpozija o gerontologiji, liječnika, socijalnih radnika, psihologa, kao i pojedinaca raznih drugih struka. Njihove pohvale upisane su u knjigu utisaka i najbolje govore o posebnom doživljaju prilikom posjeta i o specifičnosti vidljivoj na svakom koraku u Domu. To je ono »nešto« što ovaj Dom sasvim sigurno izdvaja iz ostalih domova za starije osobe.

Domom upravljaju Kuratorij, upraviteljica i Savjet domara, na zadovoljstvo svih domara, jer se mali svakodnevni problemi koji iskravaju rješavaju zajedničkim dogovaranjem, te se tako redovito poboljšavaju uvjeti života i unose novosti koje su na korist svima. Međutim, Dom postaje premalen, molbe se gomilaju i u prosjeku je potrebno čekati i do godinu dana na primitak.

Na kraju, želim vam svima uputiti poziv: dodite nam u posjete i uvjerite se sami o svemu iznesenom.

Informacija o projektu za gradnju židovske bolnice u Zagrebu

Malo se zna o tom projektu, a posebno bi o tome trebalo informirati mlade članove naše zajednice.

Iz knjige Stjepana Planića »Problemi suvremene arhitekture«, štampane u Zagrebu 1932. godine, saznaje se da je 1930. bio raspisan internacionalni natječaj za gradnju židovske bolnice sa 100 kreveta na lokaciji Petrova ulica, i da je na natječaj stiglo 270 projekata, među kojima su u velikom broju nagrađeni projekti naših arhitekata.

Zanimljiv je opis jednog od projekata, koji kaže: »Bolnica nije zgrada za spremanje bolesnika, nego je ona dom i utočište bolesnika, sa puno vedrine, sunca i zraka.« Autor knjige, kao i ostali, naglašava potrebu svake bolnice da bude odijeljena velikim parkom od ulice, njene buke i prometa, pa zato projektiraju zgradu na dva kata, kako bi u sklopu bolnice bilo mjesta i za stanove liječnika i ostalog personala.

Arhitekt Tomislav Premrl navodi u svom članku »Zdravstveni objekti i projekti hrvatske međunarodne arhitekture« da je plejada arhitekata u svoje planove unijela nove ideje humanizma, socijalne pravde i novih ekonomskih odnosa u društvu. Isto tako, mnogo projekata a malo izvedenih objekata govori o općoj društvenoj i ekonomskoj situaciji tog vremena, pa je vjerojatno i projekt za židovsku bolnicu iz istog razloga ostao samo projekt.

List »Židov« u nekoliko brojeva godine 1923. donosi članke o počecima vezanim za gradnju te bolnice, o lokaciji u Petrovoj ulici, o prikupljanju prvih priloga za izgradnju. Kao glavni razlozi potrebe izgradnje židovske bolnice navode se košer ishrana u bolnici i velika skupoća liječenja kod kuće. Bilo je i prijedloga da se uz Švarcov dom za početak postavi nekoliko baraka, a kuhinja da bude za obje ustanove zajednička, tj. ona iz Doma. Navedena je i cijena dnevne prehrane po osobi koja bi iznosila 12,50 dinara. Ništa od toga nije ostvareno, a za usporedbu trebalo bi reći da je u isto vrijeme Subotica imala malu židovsku bolnicu sa 35 kreveta.

Mira Altarac-Hadžiristić
POZDRAVNI GOVOR
na otvaranju biblioteke
Jevrejske općine Zagreb 8. XI 1986.

Dragi naši gosti i članovi Općine, srdačno vas pozdravljam. Hvala vam što ste se odazvali pozivu za otvaranje naše biblioteke. Prije nego što vam ispričam nešto o počecima našeg rada, htjela bih naglasiti da nije riječ o »novoj« biblioteci, već o kontinuitetu stare; dakle, to nije početak rada biblioteke Jevrejske općine u Zagrebu, već njezin nastavak. Na početku stoljeća postojala je biblioteka »Literarnih sastanaka« židovske omladine, a nakon prvoga svjetskog rata svoju biblioteku osnovao je novoformirani Savez cionista. Prije drugoga svjetskog rata biblioteka u Zagrebu nije postojala. Ipak, ne smijemo zaboraviti poznatog bibliofila i kolekcionara dra Lavoslava Šika, koji je između dva rata prikupljao knjige na njemačkom, mađarskom i hrvatsko-srpskom jeziku, knjiške raritete (molitvenike, talmudske zapise), često nekoliko stotina godina stare. Poslije rata Nacionalna i sveučilišna biblioteka predala je našoj Općini biblioteku dra Šika na čuvanje, s tim da bude zaštićena, a ne posudbena biblioteka. Međutim, ostavština dra Šika još nije obrađena u bibliotečnom smislu; taj smo zadatak tek sada preuzeli, pa o njoj više neću govoriti. Poslije rata posudbena biblioteka postojala je samo u Domu staraca, tada na Mlinarskoj, a kasnije na Bukovačkoj cesti, a bila je stvarana donacijama i darovima. Inicijator posudbene biblioteke Jevrejske općine bio je pokojni predsjednik dr Lav Singer. Nakon prijenosa biblioteke dra Šika iz Sveučilišne knjižnice došlo se na pomisao da bi se i od postojećeg fonda, prikupljenog darovima članova Općine, mogla stvoriti knjižnica. Tako je i bilo. U toku vremena ona se oformila u samostalnu i posudbenu biblioteku.

Glavna stručna osoba koja je vodila taj posao bila je predsjednikova supruga, gđa Valika Singer, a s njom je usko surađivala i gđa Elza Grin. Te naše dvije članice obavile su sve bibliotečne poslove u postojećem fondu. Još se i danas služimo njihovim katalogizima. Biblioteku je najprije vodio pročelnik prosvjetnog sektora (danas bismo to nazvali »Kulturnom sekcijom«) dr Ezra Kajon, nakon njega gđa Elza Grin, a kad je i ona napustila biblioteku, preuzeo ju je prof. dr Željko Fuchs i zatim prof. Đuro Schwartz.

Prije nekoliko godina počeli smo razmišljati o revitalizaciji naše biblioteke i ovog fonda. Suočili smo se s problemima čovjeka koji bi vodio knjižnicu, prostora gdje bi se smjestila i koncepcije fonda. Odlučili smo najprije provesti reviziju fonda i otpis zastarjelih i dotrajalih knjiga. To smo obavile prof. Bjanka Auslender i ja, uz povremenu pomoć drugih članova. Zatim smo pristupili nabavi novih naslova. Vodili smo se kriterijem judaistike: prikupljamo sve autore jevrejskog porijekla, uz uvjet da se bave jevrejskim temama, ali i autore nejevreje koji pišu na tu temu. Molimo vas, uzmite u obzir da je stvaranje toga novog fonda još u realizaciji, neki su naslovi rasprodani, a za nekima ćemo morati tragati po antikvarijatima.

Velik dio posla, stručnu klasifikaciju prema UDK sistemu obavio je bračni par Tvrtko Ujević, bibliotečni radnik, i Verica Auslender-Ujević, dipl. vet. Za taj posao pripada im naša zahvalnost i pohvala, budući da se stariji dio fonda može smatrati »teškim«, jer je velikim dijelom napisan na stranim jezicima i gotici.

Veoma smo sretni da smo ovako obraden i obogaćeni fond uspjeti pripremiti za ovu našu proslavu. Pri obilasku te naše specijalizirane biblioteke molimo vas da imate na umu da ovo nije kompletan sastav biblioteke, jer smo jedan dio odvojili u depo (značajna djela nejevrejskih autora, koja pripadaju baštini ljudskog duha, a nalazila su se u privatnoj biblioteci). Depo je zasad smješten u prostorijama u podrumu, a bit će također pristupačan čitaocima po želji. Jedan je dio, zbog nedostatka prostora, također privremeno ostao u podrumskim prostorijama knjižnice.

Dopustite da iskoristim priliku i spomenem nešto što nije u vezi s knjižnicom, već s radom sa djecom i omladinom. Na trećem katu osposobili smo lijepe prostorije, namijenjene isključivo djeci i radu s njima. Ondje se održavaju i naši redovni nedjeljni sastanci s mladima. Izvolite ih obići, pogledajte kako su naša djeca sama ukrasila svoje prostorije – bit će nam drago!

Zdenko Volner
EZRA
Jevrejska štedna kreditna zadruga

Godine 1932. Jevrejska štedna kreditna zadruga – EZRA omogućila je mladim Jevrejima izučavanje raznih zanata u Zagrebu. Osnovan je Dom EZRA i privremeno smješten u Starački dom na Maksimirskoj cesti. Ispražnjeno je jedno krilo prizemlja i u njega smješteno oko 30 omladinaca. (Kreditna zadruga u to vrijeme bila je na uglu Mažuranićevog trga, u zgradi gdje je bila knjižara Čelap. Direktor je bio dr Furma.) Omladinci su bili iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a uglavnom su učili ove zanate: vodoinstalaterski, graverski, urarski, električarski, automehaničarski, optičarski, krojački, zlatarski i zubotehničarski. Dio sredstava za izdržavanje davali su majstori kod kojih su omladinci učili, a za ostala se brinula Jevrejska štedna kreditna zadruga. Moram istaći da je najveći mecena sufinancijer bio Hugo Volner, tadašnji trgovac manufakture u Teslinoj ulici. No ne samo da je davao novac, nego se i brinuo o toj djeci, o kojoj su ga morale obavještavati upraviteljice Doma.

U jesen 1933. godine Dom je preseljen u Preradovićevu 34. Upravitelj je bila gđa Han.

Godine 1937/38. Dom je ponovo preseljen, u Petrinjsku 30/II (danas SUP). S obzirom na smještajne kapacitete primljeno je oko 40 omladinaca. Upravitelj je tada bila gđa Atijas, koja je, zajedno sa suprugom, i stanovala u jednoj od soba. Tu su stanovale i kuharica i sobarica, obje iz Slovenije.

Puna cijena pansiona (stan i hrana) bila je 400 dinara. No tu cijenu malo je koji od učenika plaćao, jer su to većinom bila djeca siromašnih Židova. Mnogi su šticeñici Doma nakon završetka učenja zanata ostajali i dalje u uskoj vezi s EZRA-om. Iako su stanovali izvan Doma, i dalje su se hranili u njemu, jer je hrana zaista bila odlična, a plaćalo se minimalno.

Šticeñici Doma bavili su se u slobodno vrijeme sportom i bili su članovi Makabija. Uglavnom su bili u teškoatletskoj sekciji. Trenirali su rvanje, a trener im je jedno vrijeme bio Fišer. Od rvača koji su kao članovi Makabija postigli i značajne uspjehe na međuklupskim natjecanjima bili su: Milan i Adolf Friedrich, Zdenko Volner, Slavko Lošić (danas živi u Sao Paulu). Od boksača, čiji je trener bio crnac Jim Liger, bili su: Izidor Gotesman, Hajim Atijas (bio je španjolski borac, a umro je u Izraelu kamo je otišao kad su u Jugoslaviji 1948. počele čistke u vezi s Rezolucijom Informbiroa), Leo Polak (prvak Balkana i srednje Evrope, stradao u Jasenovcu) i drugi.

Živih šticeñika jedva da još ima. Tu su još: Živko Ružić u Daruvaru, Hajim Papo u Beogradu, Đuro Singer u Grubišnom Polju, Adolf Friedrich u Zagrebu, Zdenko Volner u Zagrebu, Milan Švarc u Zagrebu, Đorđe Zelmanović u Zagrebu, Jakov Bukowic-Buknholc u Izraelu, Herman Diviš u Izraelu, Slavko Lošić u Sao Paulu i Izidor Gotesman u Zagrebu.

Godine 1938. osnovan je i ženski dom, smješten na uglu Petrinjske i Boškovićeve. Brojio je oko 20 šticeñica, koje su učile za modistice, krojačice i frizerke. Od živih je u Švedskoj Magda Rauznić-Friedrich (bila je u logorima Njemačke i Čehoslovačke). Stvaranjem NDH oba su doma raspuštena.

Spomen-ploča u Praškoj ul. 7 gdje se nalazila sinagoga srušena 1941. godine.

Mihajlo Montiljo

GOVOR

*u povodu otkrivanja spomen-ploče
na mjestu srušene sinagoge u Zagrebu*

Drugarice i drugovi, gospode i gospodo, dragi prijatelji! Vrijeme ne-umitno ide. Obilježavajući 200 godina kontinuiranog nastanjivanja Židova u Zagrebu i 180. godišnjice osnutka Jevrejske općine u Zagrebu nije se smjelo zaboraviti ono što se prije 45 godina dogodilo u Zagrebu, kada su okrutni nacisti i njihovi jednako okrutni domaći sljedbenici, ustaše, 7. listopada 1941. godine, počinili barbarski čin, srušili najvažnije i najvrednije židovsko zdanje u Zagrebu – zagrebačku sinagogu u Praškoj ulici.

To nije bio izoliran zločinački čin, nego dio najzvjerskijeg plana u povijesti čovječanstva, plana da se istrijebi cijeli jedan narod – židovski narod, i to ne zbog političkih opredjeljenja Židova ili zbog njihove pripadnosti siromašnim ili bogatim slojevima, nego samo zato što su Židovi.

Usporedo s rušenjem sinagoge došlo je i do progona Židova u koncentracije logore, gdje je mučeničkom smrću palo 8000 od 11.000 Židova, koliko je Zagreb imao 1941. godine.

Židovi su prema bezumnim planovima Hitlera, a kod nas još i Pavelića, Artukovića i drugih zlikovaca, morali biti istrijebljeni. Počelo je s progonima i ubijanjima Židova, Srba i naprednih Hrvata, koji su se suprotstavljali nacističkim zločinima.

Mora se reći da Židovi nisu bili samo žrtve nacizma u plinskim komorama i drugim gubilištima, nego su se zajedno s najboljim pripadnicima hrvatskog, srpskog i drugih naših naroda s puškom u ruci borili protiv fašista i izborili se za punu slobodu i potpunu ravnopravnost koju uživaju u Titovoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Više od 1000 Židova iz Zagreba sudjelovalo je u narodnooslobodilačkoj borbi, petorica koji su studirali i djelovali u radničkom pokretu u Zagrebu proglašeni su narodnim herojima. Oko 5000 Židova u našoj zemlji bilo je u partizana. Četrnaest Židova imenovamo je generalima, 150 je nosilaca Spomenice 1941, a 37 ih je sudjelovalo u španjolskom građanskom ratu.

Parola bratstva i jedinstva, koju su proklamirali KP i Tito, bila je draga Židovima u prošlosti, sadašnjosti, a tako će biti i u budućnosti. Njezino je ostvarenje najbolji način da se suzbije šovinizam, spriječi nacionalna mržnja, omogući ravnopravnost svim ljudima tako da u miru, međusobnoj suradnji i toleranciji izgrađuju svoj život.

Potrebno je reći nekoliko riječi o samoj zgradi srušene sinagoge, koju danas obilježavamo spomen-pločom.

Prema podacima iz 1891. godine Izraelitski hram, kako se tada zvala sinagoga, nalazio se u bivšoj ulici Marije Valerije, sada Praškoj ulici. Sagrađen je 1865. i 1866. godine prema projektu Franje Kleina, poznatog graditelja (izgradio je 30 građevina u Zagrebu), rođenog Bečanina, koji je od 1850. boravio u Zagrebu, a umro je 25. 8. 1889. godine. Bio je sljedbenik svih strujanja i tada novih pojava u bečkoj arhitekturi od 50-ih do 80-ih godina prošlog stoljeća, te ih je presađivao na zagrebačko tlo.

U stilu zagrebačke sinagoge vidljiv je i izrazit utjecaj arhitekta Hansena, koji je projektirao bivšu sinagogu 2. Bezirk u Tempelgasse u Beču. To Hansenovo djelo srušili su nacisti 1939. godine.

Važno je istaći da je hram u Praškoj ulici jedini primjerak maursko-gotičko-renesansno-romaničke arhitekture u Zagrebu.

Klein je projektirao svoje zgrade i sinagogu kao jedan od vlasnika Građevinskog poduzeća »Grahor i Klein«. Na žalost, nacrt sinagoge ne postoji.

Prema podacima iz 1891, u vrijeme izgradnje hrama Izraelitska bogoštovna općina brojila je 1993 žitelja. Bila je razdijeljena na novovjersku i starovjersku. Ova posljednja bila je malena, ali je imala svoju posebnu bogomolju i posebnog rabina. Novovjerci su sačinjavali jedinstveno i nerazdjeljivo vjerozakonsko društvo za uzdržavanje i upravljanje svojim sadašnjim i budućim ustanovama za službu božju, obred, nastavu i dobrotvornost. Starovjerci su težili za tim da se dotadašnje religiozne i ritualne odredbe održe kao što je bilo regulirano kodifikacijom.

Hram u Praškoj ulici sagradila je novovjerska Općina godine 1866, troškom od 120 hiljada forinti, u maurskom stilu po nacrtima spomenutog graditelja Franje Kleina. Zgrada je bila lijepa, odmaknuta od uličnog poteza i susjednih kuća. Iznutra je bila bogato ukrašena, te je imala empure za žene i orgulje.

U to vrijeme Općina je pored hrama uzdržavala osnovnu vjersku školu za mušku i žensku djecu u Petrinjskoj ulici broj 11, u kojoj je u školskoj godini 1890/91. bilo pet učitelja i 106 učenika i učenica.

Ovim otkrivanjem spomen-ploče ispravljamo jedan propust, a ploča će ovdje biti privremeno, do izgradnje odgovarajućeg objekta na mjestu gdje se nalazila sinagoga.

Treba navesti pozitivnu činjenicu da su u poslijeratnom razdoblju lokalne vlasti i razne društvene organizacije u znatnom broju gradova

Evrope izgradile nove sinagoge na mjestima gdje su se nalazili od naci-
sta srušeni židovski hramovi, neovisno o broju preostalih Židova nakon
izvršenog genocida nad njima. Obnavljani su hramovi i drugih religija,
koji su na bilo koji način razoreni u drugom svjetskom ratu.

Jevrejska općina u Zagrebu dala je inicijativu da bi se na ovom pro-
storu u Praškoj ulici, gdje se nalazio židovski hram, izgradila zgrada
društveno-kulturnog usmjerenja gdje bi se prožimale naše kulture i
gdje bi u jednom dijelu, u jednoj etaži, mogao biti nastavljen rad na
očuvanju židovskih kulturnih i duhovnih vrednota, pa bi se tu nalazila
i mala sinagoga.

Zahtjev Jevrejske općine u Zagrebu, upućen nadležnom organu, da se
jednom etažom u spomenutoj zgradi koristi za njegovanje židovskih
duhovnih i kulturnih tradicija, primjeren je jer je u skladu sa sadašnjim
realnim potrebama i objektivnim okolnostima. Ukoliko se to ostvari,
imalo bi to više od simboličnog značenja u odnosu na tragične događaje
koji su doveli do nacističkog rušenja židovskog hrama u Zagrebu prije
45 godina.

Čin otkrivanja ove spomen-ploče znak je našeg poštovanja prema
židovskim žrtvama, a ujedno je memento na jedno surovo i teško vri-
jeme koje se ne bi smjelo više nikada ponoviti.

Zato je potrebno obilježavati sva značajna mjesta koja su oskrnavili
nacisti, kako bi sadašnje i buduće generacije znale što je bilo i da bi se
od povijesti kao učiteljice života učili kako da naš život bude ljepši i
bolji u sadašnjosti i u budućnosti.

Srđan Matić

GOVOR

*održan na komemoraciji palim borcima i žrtvama
fašizma Jevrejske općine Zagreb 9. XI 1986.*

Poštovani uzvanici, dragi prijatelji! Četrdeset pet godina više je od pola ljudskog vijeka, mnogo vremena – dovoljno da izbljede neka sjećanja i ostanu tek sjetne uspomene na mnoštvo proteklih dana. Usprkos tome, za nas Židove kao narod to je tek treptaj oka u hiljadama godina dugoj povijesti – povijesti pamćenja naših uspona i padova, radosnih i tužnih događaja koji su nas stvorili ovakvima kakvi smo danas.

ZAKHOR, sjećanje, to je pojam suštinski vezan za našu povijest, pa čak i više od toga. Možemo reći da je to i jedno od temeljnih obilježja judaizma – vjere naših otaca, našeg nasljedca. Upravo je kolektivna memorija jedna od najjačih spona koja nas veže, razbacane među narodima svijeta.

Biblija nas uči da se moramo sjećati Amaleka, Hamana, egipatskih faraona i svih onih od kojih smo trpjeli i protiv kojih smo ustajali u borbu. Tako se danas, 9. novembra, sjećamo jedne od najbolnijih epizoda naše duge povijesti, najstrašnije, najmonstruoznije i najskuplje plaćene epizode. Na 48. godišnjicu tzv. »Kristalne noći« podsjetit ćemo se holokausta – zastrašujućeg iskustva koje nam je odnijelo 6 milijuna života naših najdražih – naših roditelja, muževa i žena, prijatelja i učitelja. Lišilo nas je osmijeha milijuna židovske djece koja su nestala u pećima krematorija. Holokaust označuje i nenadoknativ kraj vitalne i bogate židovske civilizacije što se proteže kroz 15 stoljeća u centralnoj i istočnoj Evropi, usko povezanih i brojnih zajednica s njihovom svojsvenom religijom, kulturom, jezikom, umjetnošću, običajima, društveno-ekonomskom strukturom, ustanovama, vrednotama, stremljenjima i snovima. Događaj koji sam spomenuo, »Kristalna noć«, a koji se odigrao širom Njemačke i Austrije 9. i 10. novembra 1938, bio je prekretnica u tzv. »rješavanju židovskog pitanja« u Trećem Reichu. Sedam tisuća uništenih židovskih dućana, ordinacija, robnih kuća i

stanova, 281 spaljena sinagoga, 20.000 Židova odvedenih u koncentracione logore i stotine izmrcvarenih i ubijenih na ulicama njemačkih gradova.

Tada su čak i oni koji su najmanje u to vjerovali shvatili da nacizam nije puko vraćanje kotača povijesti u srednji vijek, već da pred Židovima stoje događaji koji se neće moći predvidjeti, a još manje razumno objasniti. Ipak, ni najveći pesimisti nisu mogli slutiti da će za koju godinu, umjesto židovskih knjiga, na lomačama i u pećima goriti milijuni izmučenih i izgladnelih, ubijenih ili živih ljudi. Duhovni vođa židovske zajednice u Njemačkoj, nadržbin dr Leo Baeck, rekao je: »Hiljadugodišnja povijest Židova u Njemačkoj došla je do svoga kraja.« U noći koja se spuštala nad naš narod, i u kojoj nije bilo putokaza, stotine hiljada ljudi krenule su u potragu za sigurnim utočištem. Ali, upravo tada, nekad široko otvorena vrata slobodoljubivih zemalja Starog i Novog kontinenta počela su se polako ali sigurno zatvarati. USA i Velika Britanija izdaju »Bijele knjige« ograničujući i smanjujući useljeničke kvote. Švicarska zahtijeva od Njemačke i Jugoslavije da se pasoji Židova označuju slovom »J« – Jude. U tim prijeratnim godinama Jugoslavija je bila jedna od malobrojnih zemalja koje su primale židovske izbjeglice. Ovdje je utočište našlo oko pet do osam hiljada židovskih izbjeglica iz Srednje Evrope. Ali ne zadugo. Nemajući mogućnost da odu dalje, većina njih je podijelila sudbinu domaćih Židova. Napadom fašističkih sila na našu zemlju bila je zapečaćena sudbina oko 80.000 jugoslavenskih i stranih Židova koji su se pod različitim režimima našli u različitim okolnostima.

Četrdeset tisuća Židova Hrvatske, Srijema i Bosne i Hercegovine, a od toga njih 12.000 u samom Zagrebu, zateklo se u novoproglašenoj tzv. »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Već prvog dana, 10. aprila 1941, počele su prve pljačke Židova. Osmog dana, Ante Pavelić – »poglavnik« – i njegov ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković donose prvu protužidovsku »zakonsku odredbu«. Nizom takvih uredbi u toku 1941. Židovi su lišeni cjelokupne pokretne i nepokretne imovine. U svega nekoliko mjeseci naši su ljudi doživjeli sve ono što se u Trećem Reichu odvijalo u toku osam proteklih godina. Već 30. aprila na snagu stupaju rasni zakoni, po uzoru na one »Nürnberške« iz 1935, kojima ustaše »štite arijsku krv i čast hrvatskog naroda«, ukidaju sve židovske ustanove i društva, isključuju Židove iz privrednog, kulturnog, umjetničkog i društvenog života nove države. Svi zagrebački Židovi 4. juna moraju kupiti žuti židovski znak i stalno ga nositi.

Vidno obilježeni, isključeni iz društva, bez prava da se koriste prijevoznim sredstvima, postaju laka meta za pljačku, psihičko i fizičko maltretiranje i ubijanje. Oduzimaju im se stanovi i imovina, spaljuju se židovske biblioteke, ruše se sinagoge i groblja. Već prvih dana počinju i grupna hapšenja i strijeljanja. Prvi su se na udaru našli najvideniji Židovi u gradu – članovi B'nei B'rita, advokati, funkcioneri Židovske

općine, članovi cionističkog i omladinskog pokreta, poznati ljevičari, komunisti i skojevci. U maju 1941. uhapšena je veća grupa imućnijih zagrebačkih Židova, za čiji su otkup svi članovi Općine prikupili i ustašama predali 1065 kilograma zlata.

Devetnaesti dan nakon okupacije ustaše su formirali prvi koncentracijski logor – Danica kod Koprivnice, u kojem su prvi zatočenici bili židovski omladinci iz Zagreba, njih 400. Kasnije su odvedeni u Jadovno i likvidirani. Slijedili su Jadovno, Pag, Đakovo, Stara Gradiška, Jasenovac, Lobar grad i drugi.

Do kraja 1942. od 26.000 Židova Hrvatske bilo je likvidirano njih 17.000, 4000 prebjeglo je u talijansku okupacionu zonu ili su se uključili u NOB. Preostalih 5000 ustaše su predali Nijemcima uz naknadu od 30 maraka po osobi. Njihovi su putovi završili u logorima smrti u Poljskoj.

Nizati datume, događaje i brojke mislim da nije potrebno. Činjenice su nam svima i više nego dobro poznate. Jednako kao što su bile poznate cijelom svijetu već u toku dugih i strašnih godina rata. Znanje i informacije nisu ništa promijenili.

Prema Bibliji, Bog je čovjeku dao dvije stvari: svoj lik i pravo slobodnog izbora. O tome američki publicist Shraga Arian kaže: »Za mene holokaust nije dilema o Bogu, već dilema o čovjeku. Holokaust nije dokazao da je umro Bog, već da je umro ljudski odnos čovjeka prema čovjeku. Čovjek je dobio slobodu izbora: Nijemci su izabrali neobuzdano zlo, Svjetska židovska zajednica izabrala je šutnju, svijet je izabrao indiferentnost.«

I zaista. Dok su saveznički bombarderi pretvarali njemačke gradove u prah i pepeo, gusti dim iz krematorija dizao se nesmetano u nebo. Dok su u bombardiranjima nestajale tvornice oružja i aerodromi, u Auschwitz su svakoga dana stizali deseci vlakova s ljudskim tovarom iz čitave Evrope, a moćne su i značajne crkvene i političke organizacije šutjele. Dok su u gradovima stvarane židovske četvrti ograđene zidovima i bodljikavom žicom, a ulicama prolazile kolone Židova na putu u smrt, djeca su išla u svoje škole, njihovi su roditelji savjesno obavljali svoje svakodnevne dužnosti, a u kavanama su svirani bečki valceri.

Tek nas je holokaust stvorio »izabranim narodom«, a sebe isključivo židovskim fenomenom. Jer, kao što kaže Elie Wiesel: »Nisu sve žrtve bili Židovi, ali su svi Židovi bili žrtve.«

I tako su životi svih nas, pa i rođenih poslije rata, beznadno upleteni u tanane i nevidljive niti holokausta od kojih je dijelom istkana mreža kolektivnog sjećanja našeg naroda. Iz holokausta smo izvukli jednu važnu pouku – da ništa nije nemoguće i da ne postoje moralne ili pravne granice ljudskom djelovanju.

Nakon šest beskrajnih ratnih godina došao je, napokon, dan pobjede. Topovi su utihnuli i u Evropi je ponovo zavladao mir. Židovi su pobrojali svoje mrtve, svojih šest milijuna besmislenih žrtava. Pobjednici i

pobijedeni sjeli su za stolove mirovnih konferencija. Stvoreni su Ujedinjeni narodi, međunarodni sudovi, ugovori i povelje koji su imali osigurati rađanje novog i boljeg svijeta. Ali, umjesto mesijanskog doba, svijet je nastavio postojati ne mnogo bolji nego što je bio. Užasi holokausta smješteni su u školske udžbenike i muzeje, a poruka »da se više ne ponovi« izgubila je svoje prvobitno značenje. Svijet je nastavio voditi ratove, ubijati ljude druge boje kože ili druge vjere, dijeliti gradove zidovima i bodljikavom žicom. Osjećaji krivnje i posramljenosti zbog vlastitih zlodjela ili indiferentnosti, ako ih je i bilo, nestali su. Jer zaista, kolektivna krivica ne postoji, baš kao ni kolektivni oprost. Djeca ubojica nisu, niti mogu biti, zločinci zbog svojih roditelja.

Holokaust je, međutim, bio logičan nastavak hiljadugodišnje antisemitske tradicije evropskih naroda, ali je svojom surovošću i svojim razmjerima i metodama zadao smrtni udarac našoj iluziji o humanosti ljudske prirode. Jer holokaust nije bio djelo nekolicine pomračenih umova, već su milijuni službenika i vojnika bili potrebni da bi tvornice smrti besprijekorno funkcionirale.

Negiranje univerzalnosti počinjenog zločina, podvođenjem toga genocida »par excellence« pod bezlični naziv »užasi rata«, a što je logična reakcija na teško opterećenu savjest čovječanstva, uništilo je i posljednju univerzalnu poruku holokausta ljudskom rodu. O tome francuski režiser Claude Lanzmann kaže: »Između zaboravljanja i odbacivanja holokausta, s jedne, i uvjeta koji su to omogućili, s druge strane, može se povući paralela. Kao što su Židovi ubijani u najbolnijoj samoći – nehatne uši nisu čule njihove pozive u pomoć, jer je smrt Židova bila samo jedan nevažan događaj u sklopu opće povijesti – tako ni sjećanje na taj zločin protiv čovječnosti neće biti obveza, misija, sveta dužnost cijelog čovječanstva, već samo nešto na što će se Židovi trajno vraćati. Kao što su naši ljudi bili ostavljeni sami, licem u lice sa svojim krvnicima, tako ćemo i mi ostati sami da živimo s dubokom ranom neizmjernog zločina.«

I zaista. Samo tridesetak godina nakon katastrofe svjedoci smo svojevrsnog odbijanja. »Medeni mjesec« između židovskog naroda i ostalog svijeta doživio je svoj kraj, a mi možemo odmjeriti svoju zabludu: kao neuništivi Fenix, antisemitizam se uzdiže gotovo svugdje iz svoga pepela, noseći staru masku ili onu suvremeniju, »demokratsku« masku »anticionizma«.

To što smo preživjeli, što smo izbjegli sudbinu šest milijuna pobijenih Židova, sudbinu koja je trebalo da bude i naša, predalo nam je u nasljeđe jednu veliku obvezu. Dužnost je nas živih da čuvamo upaljeni plamen, da prenosimo ostalima duh nade da ne bi iščezao i da se tako sačuvaju i čuju posljednji uzdasi onih koji su stradali s puškom u ruci, boreći se protiv zla, ili onih koji su šutjeli kada im je bilo naređeno da pjevaju svoju posljednju pjesmu pred vratima plinskih komora.

I evo, završit ću riječima Emila Fackenheim:

»Židovima je zabranjeno prenositi Hitlerove posmrtno pobjede. Njima je naredeno da prežive kao Židovi, da židovski narod ne bi iščezao. Njima je zapovjedbno da pamte žrtve Aušvica, da ne nestane uspomena na njih. Njima je zabranjeno gubiti nadu u čovjeka i njegov svijet, da ne bi sudjelovali i potpomogli predavanje svijeta silama Aušvica.«

Tok proslave

Četvrtak 6. XI 1986.

- 11.00 Konferencija za štampu i RTV u vijećnici Jevrejske općine
- prisustvovali predstavnici TANJUG-a, »Vjesnika«, »Večernjeg lista«, »Borbe«, »Danasa«, Radija i Televizije Zagreb, ljubljanskog »Dela«, »Glasa koncila«, »Akse«, »Glasa svetih ravnopostola« i drugi, ukupno 18 novinara
 - nakon kratkih uvodnih informacija, novinari postavljali brojna pitanja, na koja su odgovarali Slavko Goldstein, Ivan Brandajs i Srdan Matić
 - o nekim pitanjima razvila se diskusija
 - konferencija trajala 1.45 sati.
- 19.30 G. Verdi: »Nabucco« – prigodna izvedba opere u Hrvatskom narodnom kazalištu
- Jevrejska općina Zagreb otkupila sve ulaznice za svoje članstvo i uzvanike
 - pozdravni govor pred punim kazalištem održao Branko Polić, predsjednik Kulturno-prosvjetne sekcije Jevrejske općine Zagreb, muzikolog i glazbeni kritičar
 - u izvedbi su sudjelovali Francisco Valls, Cecilija Car, Anastazija Dimitrova, Hrid Matić, Jurij Zinovjenko, Marijan Jurišić, Damir Žarko, Blaženka Milić
 - dirigirao je Aleksandar Kowalski, a operu je režirao Petar Selem.

Petak 7. XI 1986.

- 11.00 Prijem za delegaciju jevrejskih općina Jugoslavije priredio Maksimilijan Bosnar, potpredsjednik Skupštine grada Zagreba
- u delegaciji su bili Ivan Brandajs, ing. Aleksandar Mošić, Benjamin Samokovlija, Jasna Kozlović-Heim, Mirko Vajcenfeld, Mihajlo Montiljo, Silvana Mladinov, Stevan Levi, ing. Pavle Šosberger, Slavko Goldstein, dr Isak Levi i rabin Cadik Danon
 - u razgovoru je sudjelovao i Božo Rudež, predsjednik Komisije za odnose s vjerskim zajednicama grada Zagreba
 - prijem je trajao oko 1 sat
 - razgovaralo se o radu jevrejskih općina, posebno o njihovoj kulturnoj, socijalnoj i vjerskoj djelatnosti. Potpredsjednik Bosnar izrazio je želju za intenzivnijom suradnjom grada Zagreba s jevrejskom zajednicom u tom gradu
 - izmijenjene vrlo srdačne zdravice i darovi (knjige).

16.30 Svečana sjednica Vijeća Jevrejske općine Zagreb u velikoj dvorani Jevrejske općine

- prisustvovalo više od 300 članova i gostiju
- goste je pozdravio Slavko Goldstein, predsjednik Jevrejske općine Zagreb
- Mihajlo Montiljo, potpredsjednik Jevrejske općine Zagreb, podijelio je 14 megila-zahvalnica najstarijim zaslužnim članovima. Megile su dobili: Miško Begović, dr Oto Centner, prof. dr Edvin Ferber, Elza Grün, dr Žarko Haas, Suzana Jelinek-Majder, ing. Ašer Kabiljo, dr Dragutin Kon, Hilel Livni, dr Đuro Obersohn, dr Jola Obersohn, Zlata Rudolf, Valerija Singer, Dezider Štern i Vjera Švarc
- slavljenike su zatim pozdravili:
 - Ivan Brandajs, zamjenik predsjednika Saveza jevrejskih općina Jugoslavije, u ime Saveza,
 - Michael May, pomoćnik direktora londonskog ureda, u ime Svjetskog i Evropskog židovskog kongresa,
 - rabin Asher Ostrin, direktor bečkog ureda, u ime American Jewish Joint Distribution Committee,
 - Jichak Artzi, poslanik u Knesetu i član gradske uprave Tel Aviva, predsjednik Egzekutive, u ime muzeja Bejt ha-Tfucot,
 - Frida Menco, predsjednica Saveza liberalnih židovskih općina Nizozemske, u ime Svjetskog savjeta židovskih žena,
 - Arnošt Neufeld, potpredsjednik, u ime Saveza židovskih općina Češke i Moravske,
 - Ilona Seifert, generalni sekretar, u ime Centralnog savjeta Židova u Mađarskoj,
 - Hilel Livni, prijeratni aktivist zagrebačkog Ha-šomer ha-caira i jedan od osnivača kibuca Šaar ha-amakim, u ime kibuca,
 - dr Branko Grosman, predsjednik Muzejskog odbora, u ime Hithadut olej Jugoslavja,
 - Maurycy Kajler, potpredsjednik, u ime Kulturno-društvene organizacije Židova u Poljskoj,
 - Ben-Zion Fischler, upravnik Odsjeka za nauk hebrejskog jezika u galutu, u ime Brit Ivrit Olamit, pročitao je i pismo gradonačelnika Jerusalema Teddyja Kolleka te u njegovo ime predao Medalju Jerusalema Slavku Goldsteinu,
 - Benjamin Samokovlija, predsjednik, u ime skopske Jevrejske općine,
 - Josip Engel, predsjednik, u ime riječke Jevrejske općine,
 - Stevan Levi, predsjednik, u ime beogradske Jevrejske općine,
 - Mirko Vajcenfeld, predsjednik, u ime subotičke Jevrejske općine,
 - ing. Pavle Šosberger, potpredsjednik, u ime novosadske Jevrejske općine,
 - dr Isak Levi, predsjednik, u ime sarajevske Jevrejske općine.

- 18.00 Erev Šabat – svečana služba – vodi Cadik Danon, rabin Jugoslavije, u velikoj dvorani Jevrejske općine Zagreb
- prepuna dvorana, oko 300 prisutnih, najposjećeniji Erev Šabat od 1941. godine naovamo u Zagrebu
 - izuzetna atmosfera
 - u obredu su, pored četiri seminarista za predmolitelje, sudjelovali i zagrebački predmolitelj Drago Papo, predsjednik Vjerske sekcije zagrebačke Općine Dezider Štern, te Natan Mandelsamen
 - nakon službe Ben-Zion Fischler predao rabinu Danonu Medalju židovskog obrazovatelja.

U pauzi nakon službe božje priređena je zakuska u prizemlju Jevrejske općine Zagreb.

- 19.30 Prof. dr Mirjana Gross: »Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću« – predavanje u velikoj dvorani Općine
- prisutno oko 150 članova Općine i drugih gostiju, koji su s velikim zanimanjem pratili 50-minutno predavanje i zatim sudjelovali u živoj diskusiji koja se razvila nakon predavanja.

Subota 8. XI 1986.

- 9.00 Godišnja sjednica Koordinacionog odbora ženskih sekcija jevrejskih općina Jugoslavije u velikoj dvorani Općine
- prisutno više od 150 sudionika
 - sastanak otvorila dr Eta Neufeld, rukovodilac za rad ženskih sekcija
 - prisutne su zatim pozdravili:
 - Vera Dojč, u ime sekcije domaćina,
 - Aleksandar Mošić, u ime Saveza jevrejskih općina Jugoslavije,
 - Slavko Goldstein, u ime zagrebačke Općine
 - sastanku su, između ostalih, prisustvovali:
 - Frida Menco, predstavnica Međunarodnog savjeta židovskih žena,
 - Ilona Seifert, predsjednica Generalnog savjeta Židova u Mađarskoj,
 - Hella Kropf i Deboraz Josza, delegatkinje Židovske općine iz Trsta,
 - Livia Kahn iz Londona,
 - dr Branko Grosman, predstavnik Hithadut olej Jugoslavja,
 - Hilel Livni, predstavnik kibuca Šaar ha-amakim
 - referat »Sto godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu« održala Vera Dojč
 - održano je još 5 dopunskih referata:
 - Mira Levi: »Sjećanje na Jevrejsku školu u Zagrebu«,
 - Zlata Rudolf: »O dječjem vrtiću«,
 - dr Andreja Preger: »Sjećanje na omladinski klub Literarni sastanci«,
 - dr Eta Neufeld: »ŽAPD – Židovska akademska menza u Zagrebu«,
 - dr Nada Rajner: »Dom ›Lavoslav Švarc‹ u Zagrebu i projekt za gradnju židovske bolnice u Zagrebu«.

- 12.00 Otvorenje obnovljene biblioteke Jevrejske općine
 – biblioteku otvorila Mira Altarac-Hadžiristić
 – prisustvovalo oko 300 članova Općine i gostiju.
- 13.00 Ručak za goste u dvorani, vijećnici i klubu Jevrejske općine.
- 16.00 Posjet Domu »Lavoslav Švarc«
 – više od stotinu uzvanika i drugih gostiju proslave posjetilo je domare, koji su ih, kao i uvijek, vrlo srdačno dočekali.
- 20.00 Svečana akademija u Hrvatskom glazbenom zavodu
 – počela izvođenjem državne himne
 – prisutno oko 600 uzvanika
 – akademiju otvorio Srđan Matić, potpredsjednik zagrebačke Općine
 – on je, između ostalih, posebno pozdravio:
 dra Anđelka Runjića, predsjednika Sabora SR Hrvatske,
 Maksimilijana Bosnara, potpredsjednika Skupštine grada Zagreba,
 Božidara Gagru, predsjednika Republičkog komiteta za prosvjetu i kulturu,
 Marijana Radmilovića, člana predsjedništva RK SSRNH,
 Zdenka Svetea i Peru Pletikosu, predsjednika i potpredsjednika Komisije za odnose s vjerskim zajednicama SR Hrvatske,
 Božu Rudeža, predsjednika Komisije za odnose s vjerskim zajednicama grada Zagreba,
 akademika dra Andru Mohorovičića, potpredsjednika JAZU,
 – ing. Zlatka Barilu, predsjednika Skupštine općine Bjelovar,
 dra Josipa Ladiku, predstavnika zagrebačkog Nadbiskupskog stola i direktora »Glasa koncila«,
 dra Jovana Pavlovića, mitropolita zagrebačkog,
 Salima Šabića, predsjednika Islamske vjerske zajednice u Zagrebu,
 Jamesa W. Swiharta, generalnog konzula USA,
 Kamila Schwartza, generalnog konzula Austrije,
 Beata Junkera, vicekonzula Švicarske,
 Sandra Mariju Siggia, generalnog konzula Italije,
 dra Milana Arka, počasnog konzula Danske,
 Renea Ružinskog, počasnog generalnog konzula Norveške,
 prof. Leopolda Melichara, direktora Austrijskog informativnog centra
 – akademiji su još prisustvovali i:
 Slobodan Kaštela, član Odbora za društvena pitanja religije GK SSRNH,
 dr Vladimir Stipetić, akademik, rektor Sveučilišta u Zagrebu,
 prof. dr Zvonimir Šeparović, dekan Pravnog fakulteta u Zagrebu,
 Jean Pierre Lanfrey, direktor Francuskog instituta u Zagrebu,
 predstavnici vanjskih židovskih organizacija i predstavnici jugoslavenskih jevrejskih općina,
 – prof. dr Anđelko Runjić pozdravio je prisutne uzvanike i svu židovsku zajednicu grada Zagreba u ime Sabora SR Hrvatske

- Maksimilijan Bosnar održao je pozdravni govor u ime Skupštine grada Zagreba
- ing. Aleksandar Mošić govorio je u ime Saveza jevrejskih općina Jugoslavije
- Michael May pozdravio je zagrebačku Jevrejsku općinu i čestitao joj jubilej u ime Svjetskog židovskog kongresa
- referat »200 godina zagrebačke židovske zajednice« podnio je Slavko Goldstein
- zatim je počeo koncertni program:
 - Bruno Bjelinski: Klavirski trio, izveli Ljerka Bjelinski – klavir, Maja Gerbovec – violina, Snježana Rucner – violončelo,
 - Robert Herzl: Andante sostenuto, izveo Andreja Preger – klavir
 - Mješoviti pjevački zbor »Moša Pijade« pod ravnanjem Emila Cossetta izveo je ove pjesme:
 - Oskar Danon: S Titom, za Tobom...
 - Pjesmu židovskih partizana iz Litve
 - Az der Rebe...
 - Šluf main Kind
 - Adios, Granada (solo Hajrudin Osmanagić)
 - Erev šel šošanim
 - Randall Thompson: Kantata »Last Words of David«
 - Shemjo Vinaver: Mashpil gein (solo Hajrudin Osmanagić)
 - Luis Lewandovsky: Psalam 150.

Nakon akademije priređen je prijem u prostorijama Hrvatskoga glazbenog zavoda za goste iz inozemstva.

Nedjelja 9. XI 1986.

- 10.00 Otkrivanje spomen-obilježja u Praškoj ulici 7 na mjestu srušene sinagoge
- prisutno oko 150 članova zagrebačke Općine i gostiju
 - spomem-ploču otkrio je rabin Cadik Danon
 - Mihajlo Montiljo, potpredsjednik zagrebačke Općine, održao je prigodni govor.
- 11.00 Komemoracija palim borcima i žrtvama fašizma Jevrejske općine Zagreb u velikoj dvorani Jevrejske općine
- prisustvovalo oko 250 članova Općine i gostiju
 - nakon što je zbor »Moša Pijade« otpjevao dvije pjesme, Srđan Matić održao je prigodni govor
 - komemoracija završena molitvama »El Male Rahamin« i »Kadiš« koje je izgovorio rabin Danon za žrtve holokausta.

Nakon komemoracije tročlana delegacija, sastavljena od Dezidera Šterna, dra Branka Grosmana i Dragana Pape, otišla je na Mirogoj položiti vijenac pred spomenik židovskim žrtvama fašizma.

Završni ručak priređen je u općinskim prostorijama.

Pregled autora objavljenih referata i govora

Mira Altarac-Hadžiristić, bibliotekar u Gradskoj knjižnici, član Vijeća Jevrejske općine Zagreb	str. 78
Maksimilijan Bosnar, potpredsjednik Skupštine grada Zagreba	24
Vera Dojč, profesor jezika u.m., nosilac Spomenice 1941, pročelnik Ženske sekcije i potpredsjednik Jevrejske općine Zagreb od 1986.	53
Slavko Goldstein, izdavač, urednik u Cankarjevoj založbi, predsjednik Jevrejske općine Zagreb od 1986.	28
prof. dr Mirjana Gross, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, odsjek za povijest, šef katedre za noviju hrvatsku povijest, u.m.	37
Mira Levi, nastavnica, učiteljica nekadašnje Židovske škole u Zagrebu	62
Srđan Matić, student medicine, potpredsjednik Jevrejske općine Zagreb od 1984.	86
Mirko Mirković, književnik, tajnik PEN kluba u Zagrebu, član Vijeća Jevrejske općine Zagreb	10
Mihajlo Montiljo, pravnik, savjetnik u Republičkom komitetu za odnose s inozemstvom, predsjednik zbora »Moša Pijade«, potpredsjednik Jevrejske općine Zagreb od 1986.	83
Aleksandar Mošić, dipl. ing. kemije, član Izvršnog odbora i zamjenik predsjednika Saveza jevrejskih općina Jugoslavije	26
dr Eta Najfeld, liječnik, član Izvršnog odbora i predsjednik Komisije za socijalni rad i Komisije za rad sa ženskim sekcijama Saveza jevrejskih općina Jugoslavije	69
Branko Polić, muzički urednik i kritičar na Radio-Zagrebu u.m., pročelnik Kulturno-prosvjetne sekcije Jevrejske općine Zagreb	35
prof. dr Andreja Preger, pravnik i pijanist, prof. Muzičke akademije u Novom Sadu, u.m., član Izvršnog odbora i predsjednik Komisije za kulturni rad Saveza jevrejskih općina Jugoslavije	64
dr Nada Rajner, liječnik, član Vijeća Jevrejske općine Zagreb, upraviteljica Doma »Lavoslav Švarc« od 1986.	74
Zlata Rudolf, pedagog i socijalni radnik, upraviteljica Jevrejskog dječjeg vrtića u Zagrebu od 1953. do 1978, upraviteljica Doma »Lavoslav Švarc« do 1986.	67
prof. dr Aleksandar Runjić, redovni profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, predsjednik Sabora SR Hrvatske od 1986.	23
Zdenko Volner, viši zubni liječnik, član Vijeća Jevrejske općine Zagreb	80

